

גירושין טובים

ערכים של א.נשי מקצוע

עו"ד מיכל פיין

תכנית ליישוב סכסוכים (תואר שני) || בהנחיית ד"ר דורית אלדר-אבידן
הפקולטה למדעי החברה אוניברסיטת ת"א

מבוא

כעורכת דין המתמחה בדיני משפחה אני מוצאת את עצמי לעתים קרובות מתגוננת ומתנצלת על כך שאני עוסקת בתחום הגירושין, הנתפס בעיני רבים (ובצדק) כתחום אמוציונאלי ויוצא-דופן בעולם המשפט. אולם, עבורי - המפגש בין עולם המשפט לעולם הרגש - מהווה אתגר מקצועי והזדמנות להשתמש ביכולות רציונאליות ואמוציונאליות מתוך כבוד ואחריות לחייהם של לקוחותיי. כמובן, שאין בכך כדי להפחית מקשייה של ההתמודדות עם לקוחות מבולבלים, נסערים, המתקשים להכיל את טלטלות רכבת ההרים הרגשית הכרוכה בגירושין. שכן, ניצבת בפניהם דרך ארוכה ומפותלת, הדורשת הסתגלות, ויתורים והתמודדות עם קשיים בלתי צפויים.

כמתואר בסקירת הספרות בעבודה, גירושין הוא אירוע משבש נסיבות חיים הגורם לקשיים רגשיים ופסיכולוגים לכל בני המשפחה המעורבים, אך במיוחד לילדים החווים אותו באופן אישי. המדובר בהתמודדות מרובת משברים, אליהם יש לנתב בתבונה משאבים פיזיים, כלכליים ונפשיים. התבונה המקובלת כיום הינה שהליכים משפטיים המסתיימים בהחלטה שיפוטית, המפעילה את כוח הכפייה של המדינה על המשפחה, אינם אפקטיביים או מועילים לחיי המשפחה, הנמשכים לאחר ההחלטה השיפוטית בצורה דינאמית. כל אלה, יחד עם ההבנה שההליך המשפטי הינו בעל השלכות שליליות ביותר לכל בני המשפחה ולמרקם היחסים המשפחתיים, הובילו אותי (כמו רבים אחרים) לחיפוש אחר דרכי עבודה אחרות, כלומר לדרכים ליישוב סכסוכי הגירושין מחוץ לכותלי בית המשפט.

במסגרת עבודה זו אתמקד באחת מהשיטות האלטרנטיביות האפשריות ליישוב סכסוכי גירושין, המכונה בעברית: שיטת גירושין בשיתוף פעולה (Collaborative Divorce), אשר תכונה בקיצור להלן – השיטה. כפי שיתואר בהמשך העבודה, המדובר בשיטה חדשנית הקוראת לשיתוף פעולה מקצועי בין הפרופסיות המתחרות על הלגיטימציה לעיסוק בגישור בענייני גירושין. כלומר, שיתוף פעולה בין עורכי הדין לבין אנשי המקצועות הטיפוליים.¹ מוקדם לומר האם שיטה זו מבשרת את ראשיתה של פרופסיה חדשה ואינטגרטיבית, המשלבת בתוכה את המיטב מעולמות הידע השונים הללו, אך בשלב זה היא מזמינה להרהר על יחסי הכוחות בין הפרופסיה המשפטית לבין הפרופסיה הטיפולית.

ככל שהתעמקתי בהבנת דרכי הפעולה של השיטה, הגעת למסקנה שהליבה שלה מצויה ביצירת מנגנון, שנועד לאפשר ולתמרץ ניהול משא ומתן מבוסס צרכים, באופן מובנה וטרנספורמטיבי. מטרתם המרכזית והמוצהרת של הדוגלים בשיטה הינה לסייע לבני הזוג המתגרשים ולילדיהם לצמצם את נזקי הגירושין, תוך עשיית שימוש קונסטרוקטיבי ואינטגרטיבי בטכניקות ובעולמות ידע מגוונים. השיטה מעודדות את אנשי המקצוע להשתמש במיומנויות משולבות, המגולמות בעבודת הצוות הרב-מקצועי ובין-תחומי כדי לסייע למתגרשים להתמודד בצורה מודעת ומושכלת יותר עם תקופה משברית זו בחייהם.²

הרבה מהדוגלים בשיטה שואפים להתייחס לגירושין כאל עובדת חיים, בשים לב לכך שהגירושין הפכו בארבעים השנים האחרונות לתופעה שכיחה במדינות רבות, לרבות בישראל. קהל היעד המרכזי של השיטה הינם זוגות עם ילדים. זאת מתוך ההבנה, שלגביהם הגירושין אינם מסיימים את קשרי המשפחה אלא מחייבים מיסוד מחדש של קשרי הורות - הן מבחינת התקשורת ההורית והן מבחינת קשרי ההורים עם ילדיהם - ויצירת "משפחה שלאחר-הגירושין" (Post-divorce Family)³.

ממצאי עבודה זו, שיפורטו בהמשך, חיזקו את התרשמותי כי אנשי המקצוע המתמחים בעיסוק תובעני זה חולקים אידיאלים משותפים של אהבת-אדם, כבוד הדדי, אחריות ואחריותיות (Accountability). להבנתי, אנשי המקצוע שעוסקים בשיטה מסרבים להיכנע לפסימיות וחולקים שאיפה משותפת - לעודד את לקוחותיהם ולאפשר להם לראות במשבר הגירושין הזדמנות ומנוף לצמיחה אישית, כדי שיוכלו לצאת ממנו מחוזקים ואף לחוות תהליך של העצמה. יחד עם זאת, המרואיינים שיקפו תפיסת עולם מורכבת והדגישו את השונות בין המתגרשים כאשר "לכל אדם יש סיפור משלו" ואת היכולת של כל אדם לנוע על פני הספקטרום הרחב שבין משבר לצמיחה ואת התפקיד המרכזי של הטיפול בעניין זה.

למרות הגדרת השאלה, המפורטת בחלק הבא של העבודה, הסתבר שהמלצת המטפל על שיטת הגירושין בשיתוף פעולה לא בהכרח מושפעת מתפיסה כזו או אחרת של תופעת הגירושין וגם לא בהכרח מעמדת המטפל ביחס להחלטה להתגרש או כלפי הגירושין עצמם (ניטראלית/בלתי-ניטראלית), אלא בעיקר מהתפיסה השלילית של תוצאות המאבק המשפטי, של מערכת המשפט וחוסר התאמתה ליישוב סכסוכים משפחתיים.

המסקנה המפתיעה והבלתי צפויה של העבודה הינה שהשיטה דורשת מאנשי המקצוע העוסקים בה – עורכי דין ומטפלים כאחד, לעבור בעצמם תהליכי שינוי וצמיחה בדומה לתהליכים שעוברים הלקוחות המתגרשים. להבנתי, עבודת צוות איכותית של אנשי המקצוע בשיטה היא אחד המאפיינים הבולטים של מערכות יחסים טובות, בין אלה נישואין טובים או גירושין טובים ומבטאת יחסי אמון, היכרות וקירבה. עבודת צוות איכותית דורשת מכל אחד מאנשי המקצוע רמה גבוהה של מודעות והיכרות עצמית, יכולת רפלקסיבית, נכונות להכיל ולקבל טעויות של אחרים, והסכמה לעבור תהליך מתמיד של לימוד ושינוי עצמי המתרחש במהלך האינטראקציות הבין-אישיות בין אנשי המקצוע העוסקים בה.

הנושא והסוגיה הנבחרים בעבודה

במהלך כתיבת העבודה התחדדה אצלי ההכרה שלא "התגלגלתי" להתמחות בדיני משפחה באופן מקרי. מאז ומתמיד ההפרדה המסורתית בין האמוציונאלי לרציונאלי עוררה אצלי התנגדות אינטואיטיבית. כנראה, שהאמנתי כי בתחום דיני המשפחה אוכל להתייחס לעולם הרגש באולם המשפט, מבלי שהאמוציונאלי ירגיש צורך להתנצל בפני הרציונאלי. אולם, התמקצעות בדיני המשפחה הובילה להכרה במוגבלות המובנת של המשפט בהתמודדות עם סכסוכי משפחה בכלל ועם סכסוכי הגירושין בפרט.

בשנת 2009, כעשור לאחר שקבלתי את רישיון עריכת הדין, נחשפתי לראשונה לשיטת הגירושין בשיתוף פעולה. שיטה זו מנסה להגדיר מחדש את סכסוכי הגירושין ולהבנות אותם בדרך אחרת, באמצעות מודל אינטרדיסציפלינרי הדורש שיתוף פעולה בין עורכי הדין, מטפלים משפחתיים/זוגיים וכלכלנים. אולם, למרות ההתלהבות הראשונית מהאפשרות לשיתוף פעולה בין-תחומי שכזה, הסתבר שביצעו אינו כה פשוט. שיתוף פעולה בין מקצועי זה עורר, כשלעצמו, קשיים ודילמות בלתי צפויות. להבנתי, שיתוף פעולה אמיתי דורש מאנשי המקצוע הפועלים בשיטה ללמוד ולהכיר את עולם המושגים של שותפיהם לדרך. הרצון ללמוד ולהכיר אותם טוב יותר אפשר לי, בהדרגה, להיחשף הן לדעות השליליות של אנשי הטיפול ביחס לעורכי דין ולמשפט, והן לפרספקטיבה אחרת על משברים, כוחות וחוסן רגשי. במקביל, תובנות סוציולוגיות הדורשות לשמור על "ראש פתוח" ביחס לתוצאות פעולותינו, כמו גם ההבנה שלדברים טובים יכולות להיות תוצאות שליליות ולהיפך, עוררו אצלי שאלות נוספות.

בשנים שחלפו מאז למדתי שאני לא לבד, שהתהליך המקצועי המתואר כאן הינו אוניברסאלי ומאפיין עורכי דין בתחום הגירושין. בדומה למגמות השונות ביחס ל"גירושין טובים" ולגירושין בכלל, גם התפיסות של אנשי מקצוע את תפקידם בתהליך הגירושין לקוחותיהם עברו שינויים בעשורים האחרונים, בין אם מדובר בתפקידים של אנשי בריאות הנפש ובין אם מדובר בתפקיד עורכי הדין ומערכת המשפט.⁴ השאלות בנוגע להיקף האחריות של עורכי הדין לגבי תוצאות הייצוג המשפטי התחזקו לנוכח המחקרים המצביעים על כך שלעורכי הדין בתחום דיני משפחה יש השפעה משמעותית על ציפיותיהם, רצונותיהם והסכמותיהם של מתגרשים. הקר מציינת כי השפעה זו הינה כה משמעותית "שלא ניתן להתייחס לתפקידם של בני הזוג המתגרשים וכוחם היחסי בשדה במנותק ממקומם וכוחם היחסי של עורכי הדין שלהם".⁵ באופן דומה, התחלתי לתהות האם ועד כמה תפיסת הגורם המקצועי-הטיפול את תופעת הגירושין משפיעה עליהם ויוצרת, כשלעצמה, שינוי.

עבודה זו מתמקדת בגישות ובתפיסות של אנשי המקצוע הטיפולים בתחום סכסוכי המשפחה. ככל שקראתי יותר התעוררו אצלי שאלות נוספות ביחס לתפיסה הרואה בגירושין הזדמנות לצמיחה והעצמה וכיצד היא משתלבת בגישה הטרנספורמטיבית של שיטת הגירושין בשיתוף פעולה. לאחר

התלבטויות הוגדרה השאלה של עבודה זו באופן הבא: מה הן השלכות התפיסה המקצועית של המטפל הזוגי/המשפחתי ביחס לתופעת הגירושין על החלטת בני הזוג להתגרש ועל הבחירה להתגרש בשיטת הגירושין בשיתוף פעולה.

שאלה כללית זו, כשהיא נפרשת לשאלות קונקרטיות "כמו שעורכי דין יודעים לעשות" כוללת בתוכה שאלות רבות נוספות. למשל, האם המטפלים שמאמצים את שיטת הגירושין בשיתוף פעולה תומכים בגירושין? בהחלטה להתגרש? מעודדים את הלקוחות שלהם להתגרש? האם הם שומרים על ניטראליות ביחס להחלטה להתגרש? האם הם יעשו מאמץ מיוחד כדי להניא את הלקוחות שלהם מלהתגרש? האם החוויה הזאת משנה גם אותם? האם היא משנה את העמדה שלהם ביחס למושג "גירושין טובים"? כיצד הם רואים את התפקיד שלהם כ"יועצי גירושין" בתהליך? במה זה שונה מהתפקיד הטיפולי שלהם? והאם הם חושבים שמשפחות מסוימות מתאימות לתהליך יותר ממשפחות אחרות. בהתאם לשאלות הללו, הרכבתי שאלון מפורט אך די "עורך-דיני" ולא כל כך ידעתי למה לצפות בראיונות עם אנשי הטיפול המנוסים שהסכימו להתראיין לעבודה זו.

בעת כתיבת העבודה הבנתי שהיא חוטאת במידה רבה בהטייה (Bias) ברורה וגלויה, מאחר וראיינתי רק אנשי מקצוע העוסקים בשיטת הגירושין בשיתוף פעולה. הגם שאין בכוונתי לטעון כי זו הדרך הנכונה היחידה להתגרש, המרואיינים - שבחרתי לעבודה זו - מאמינים שתפקידם להניע את לקוחותיהם מפני נקיטת הליכים משפטיים בענייני משפחה, ממליצים להם לבחור בדרך חלופית ליישוב הסכסוך ולרוב גם מכוונים אותם לשיטת הגירושין בשיתוף פעולה.

יחד עם זאת, חשוב לציין כי מרבית המרואיינים הבהירו שהשיטה, לפחות במתכונתה הנוכחית, אינה מתאימה לכולם. כל משפחה צריכה למצוא את הדרך המתאימה לה כדי לצלוח בצורה אופטימאלית את הגירושין לאחר בחינת החלופות ליישוב הסכסוך, ובמצבים מסוימים אין מנוס מפנייה לעזרת בית המשפט ומניהול הליכי ליטיגציה בענייני הגירושין. עיקרו של דבר, העבודה אינה מתיימרת להיות ניטראלית. הכנתה, כתיבתה ועריכתה נעשו במטרה להבין טוב יותר את שיטת הגירושין בשיתוף פעולה, זו הפריזמה דרכה נעתי והיא המניע לכתיבתה.

סקירת ספרות

עבודה זו מתמקדת בגישות ובתפיסות של אנשי המקצוע הטיפוליים בתחום סכסוכי הגירושין הנמשכים לשיטת הגירושין בשיתוף פעולה. על-כן, סקירת הספרות בעבודה משתרעת על היקף יחסית רחב: ההתייחסות המערכתית למשפחה, סקירת המחקרים המתרכזים בקונפליקט בגירושין ובהשפעותיהם על ילדים. מפאת היקפה הרחב (באופן יחסי) של היריעה השתדלתי להתמקד במספר נושאים, אשר זהו על ידי כמשמעותיים לעוסקים בשיטת הגירושין בשיתוף פעולה, כגון: הגדרת גירושין טובים וסוגיית החוסן.

המשפחה

רעיונות מערכתיים, בהשראת תורת המערכות הכללית, השפיעו החל משנות החמישים של המאה העשרים על מדעי החברה והיוו מנוף לחקר יחסי המשפחה. הגדרות רבות ניתנו למשפחה וזאת בהתאם לפרספקטיבות ולהשקפות העולם השונות. ברם, אין חולק כי המשפחה הגרעינית מהווה את היחידה הבסיסית שמרכיבה את החברה האנושית. תיאוריית המערכות מתייחסת אל המשפחה כאל מערכת המורכבת מתתי-מערכות, כולן גמישות ומשתנות, כאשר כל שינוי בתת-מערכת משפיע על כל חלקי המערכת. במילים אחרות, המשפחה הינה קבוצת אנשים הקשורים זה לזה רגשית ו/או בקשרי דם, החולקים דפוסי אינטראקציה וסיפורים שמצדיקים ומסבירים את דפוסי האינטראקציה הללו.⁶

תפיסת המשפחה כמערכת מתפתחת ומשתנה לאורך זמן, שהינה יותר מאשר סכום החלקים המרכיבים אותה, והכרת התהליכים המעגליים המאפיינים אותה, הציעו אפשרויות חדשות לטיפול בפרט ובמשפחה. יתרה מכך, הרעיונות הללו עודדו את חלוצי הטיפול המשפחתי להאמין בפוטנציאל הצמיחה והשינוי הטמון בבני האדם.⁷ בתחילה, תהליך הטיפול המשפחתי, כשלעצמו, נתפש כצורה של מחקר והיווה מקור להתבוננות חדשה על יחסי גומלין. בהדרגה התפתחו אסכולות שונות של טיפול משפחתי, שהתבססו על מחקרים ותיאוריות מגוונות בתקופה של שינויים מהירים ודינמיים בעולם המודרני. בין היתר, התפתחה התפיסה האקו-מערכתית, שלפיה המערכת המשפחתית איננה פועלת ב"חלל ריק" ונדרשת להסתגל שוב ושוב להקשר האקולוגי שלה.⁸ כלומר, הקהילה והתרבות שבה פועלת המשפחה מקיימות יחסי גומלין, כל אדם במשפחה הוא תת-מערכת באותה משפחה. כל הפרטים משפיעים ומושפעים ויש לתת את הדעת להשפעות ההדדיות הללו, שכן אין ניתוק מהשפעות סביבתיות.⁹

מינושין, ואי-יונג וסיימון הנחו מטפלים משפחתיים להכיר בכך, שמעבר למאפיינים האוניברסאליים המשותפים, משפחות נבדלות זו מזו בהקשרים היסטוריים ותרבותיים שונים ושעליהם לשים לב לכוחות המעצבים משפחות בזמן נתון, לרבות המדיניות הציבורית של התקופה. אחד השינויים שחזו החוקרים הללו מתייחס להשלכות המהותיות של "העלאת הערך הפסיכולוגי" על המשפחה. כלומר, כשהציפייה היא שחיי המשפחה יעניקו אושר וסיפוק "יש לצפות לכך שיצוצו בעיות משפחתיות".¹⁰

ברוח חזון זה, סטפני קונז (Coontz) רואה בזיהוי של האהבה הרומנטית עם מוסד הנישואין כסכנה הגדולה ביותר שלו וכמקור לריבוי הגירושין בעשורים האחרונים, במיוחד החל משנות השבעים של המאה העשרים. יתרה מכך, אולריך בק ואליזבת בק-גרנשהיים (Beck & Beck-Gernsheim) טוענים כי בעידן הנוכחי, עידן של אי-ודאות וארעיות, האהבה היא הדת החדשה.¹¹

קונפליקט הגירושין

המשתנים המשפיעים על הסיבות ועל המגמות של שיעורי הגירושין בחברה המערבית בכלל ובחברה הישראלית בפרט חורגות מהיקפה של עבודה זו. יחד עם זאת, מן הראוי לציין כי חברו לכך משתנים רבים, כגון: העלייה בתוחלת החיים, השינויים במעמד האישה (מהפכת זכויות האישה), בתפיסת המשפחה (לאו דווקא המשפחה המסורתית) ובתפיסת הנישואין.

אלדר-אבידן מציינת כי כאשר הציפייה שנישואין יהיו לא רק עסקה כלכלית-חברתית אלא בעיקר מקור לאושר ולסיפוק, אימצה החברה המודרנית את תפיסת הגירושין כאמצעי לויתור על מערכת יחסים מאכזבת ולחיפוש אחר הזדמנות ודרך חיים חדשה, מספקת יותר.¹²

כאמור לעיל, סטפני קונז (Coontz) מזהה את שורשי הגירושין המודרניים בשינוי תפיסת הנישואין, כמבוססים על אהבה וחיבה הדדית. באופן אירוני, השבריריות של הנישואין המודרניים נובעים מאותם ערכים שמעניקים להם את משמעותם הגדולה. כלומר, עוצמת וחיבות הרגשות, התשוקה והזהות אישית שמייחסים אנשים למערכת היחסים הזוגית בנישואין. ככל שהנישואין הפכו להיות מרכזיים באושר של אנשים (בהשוואה לתקופות קדומות יותר) כך גם ההידרדרות של מערכת הנישואין הופכת להיות יותר טראומטית.¹³ במלים אחרות, ככל שהפנטזיה הרומנטית גדולה יותר כך גם טראומת הגירושין עלולה להיות גדולה יותר. ואכן, מחקרים מסוימים, המתוארים על ידי דרימן, מעידים על כך שגירושין עלולים להוות אירוע טראומטי בעל השפעות חמורות למבוגרים ולילדים. אירועים טראומטיים גורמים תכופות לתסמונת לחץ פוסט-טראומטית (Post Traumatic Stress Disorder), הפרעה כזו מאופיינת בתסמונת התנהגותית הכוללת הכחשה, בושה, חרדה, פחד מאבדן שליטה, פסימיות ודיכאון, אשמה, זיכרונות טורדניים חוזרים ונשנים של האירוע הטראומטי וירידה בולטת בפעילות.¹⁴

אולם, לא כל המחקרים מתייחסים לחוויית הגירושין כאל אירוע טראומטי בלבד. אלדר-אבידן וברנע מתארות את הגירושין כאירוע בלתי מתוכנן במעגל החיים של המשפחה, משבר שמביא עימו בלבול, חוסר ודאות, כאב, אובדן. יחד עם זאת, לעיתים, הגירושין מהווה הזדמנות לשיפור איכות החיים של כל בני המשפחה, בשל המעבר ממערכת משפחתית קונפליקטואלית למערכת יותר יציבה ורגועה.¹⁵

רבין מנסה להמשיג מחדש את הגירושין כהזדמנות לשינוי חיובי ולא בכדי הכתירה את ספרה בשם: "הגירושין החדשים – שינוי חיובי בתקופת המעבר ואחריה". כבת להורים גרושים, בתהליך שהוגדר על ידה כ"גירושין גרועים", רבין מבקשת לעודד את המתגרשים, להטמיע את התפיסה כי הגירושין הינו שינוי במסלול חייו של האדם, אחד מיני רבים. רבין גורסת כי הגירושין יכול להיותפס כשלב המאפשר שינוי במסלול החיים, מעבר ממסגרת משפחתית אומללה למערכת משפחתית חדשה ומיטיבה יותר. אומנם, השינויים הכרוכים בגירושין הינם משמעותיים ודורשים התארגנות, אך ניתן לחוות אותם כשינוי חיובי במסלול החיים, בבחינת שלב ביניים עמוס קשיים המוביל לצמיחה ולהתפתחות אישית. תפיסה לא סטיגמטית של הגירושין, המתייחסת אליו בדומה למשבירי חיי אחרים, מעודדת מתגרשים לצמוח ולהשתנות, כבכל משבר משמעותי אחר בחייהם של אנשים, ולו רק כדי להתמודד עם המשבר. גירושין המטופלים היטב או בצורה נכונה אינם חייבים לגרום לנזקים ארוכי טווח לבני המשפחה. טבעם של בני האדם הוא להשתנות ולהמציא את עצמם מחדש, בדרך זו ניתן להתמודד טוב יותר עם הגירושין.¹⁶ במילים אחרות, רבין מאמינה כי הנזקים הקשים וארוכי הטווח של הגירושין הינם בבחינה תוצאה אפשרית אך לא הכרחית, וניתן לראות בהם הזדמנות לצמיחה אישית ואף ל"תחייה מחדש".¹⁷

בין אם מדובר באירוע טראומטי ובין אם במשבר המאפשר צמיחה והתחדשות, בכל מקרה הגירושין גורמים להפרת שיווי המשקל בתוך המערכת המשפחתית באופן שגורם להשלכות רגשיות שונות על ההורים (העוברים שלבי התמודדות והסתגלות שונים) ועל הילדים. על-כן, הכל מסכימים כי הגירושין הוא מאירועי החיים הקשים ביותר, בעל השפעות מרחיקות לכת בכל תחומי החיים, שניתן להגדירו כאירוע "רב מימדי": אישי, משפחתי, כלכלי, חברתי, משפטי ודתי. כאשר כל אחד מהמימדים הללו משפיע על האחר, במעין סיבתיות מעגלית המאפיינת את יחסי המשפחה.¹⁸ כלומר, מדובר בתהליך מתמשך המלווה בשינויים חברתיים, כלכליים, משפחתיים, ורגשיים לכל בני המשפחה.¹⁹

באופן דומה, קיימת הסכמה רחבה שהתהליך המשפטי המלווה את הגירושין, הינו בבחינת שרשרת של אירועים הכרוכים ברמת לחץ קשה ביותר. מחקרים מצאו שהתדיינות משפטית גורמת להסלמת קונפליקט הגירושין ומגבירה את הטראומה של בני הזוג. כפועל יוצא מכך, ישנה תמימות דעים בקרב העוסקים בתחום כי המאבק המשפטי גורם להתבזות בני הזוג ולפגיעה קשה בילדיהם.²⁰

מנוקין (Mnookin) מתאר ומייצג את התפיסה, לפיה כמעט תמיד חכם יותר לנהל משא ומתן להסכם גירושין מאשר להילחם בבית המשפט. במיוחד בשים לכך, שבסופו של דבר מרבית הגירושין מסתיימים בהסכם מחוץ לכותלי בית המשפט. ההליך המשפטי הוא מאד יקר הן מבחינה כספית והן מבחינה רגשית ולרוב פוגע בכולם, בעיקר בילדים. פירוק הנישואין דורש הסתגלות נפשית וחברתית שלוקחת זמן ועל בני הזוג – הנפרדים – להיות מתואמים כדי שיוכלו להגיע להסכמות. למרות שעולם המשפט המערבי על פי רוב מתייחס לגירושין כ"ללא אשמה", הרי שבני הזוג בכל זאת מאשימים זה את

זו בגירושין. בכל מקרה, במלחמת הגירושין בבית המשפט אין מנצחים, כולם מפסידים. לכן, מנוקין מציע לנהל משא ומתן גם עם "השטן", לעתים "בצל החוק".²¹

במילים אחרות, ההתדיינות המשפטית מעצימה את הנזקים הנגרמים לבני המשפחה בכל מקרה על ידי הגירושין ומקשה עליהם להתגבר על המשבר, להחלים ולהשתקם. בכל הנוגע לילדי המתגרשים המדובר בסיכון גבוה במיוחד, בשל הסיטואציה השברירית שאליה נקלעו בעל כורחם.

השפעות הגירושין על ילדי המתגרשים

קיים גוף מחקר גדול בנושא השפעות והשלכות הגירושין על ילדי המתגרשים, כנראה בשל תחושת האחריות בקרב חוקרים ואנשי מקצוע כלפי אותם ילדים, שהם בבחינת צדדים שלישיים וחסרי ישע הנקלעים לגירושין (המוגדר כצבר של מצבי סיכון), בעל כורחם, כמפורט בחלק זה העבודה.

ככלל, ילדים אינם מברכים על החלטת הוריהם להתגרש ועליהם להסתגל למצב באופן שדורש מהם לבצע משימות פסיכולוגיות לא פשוטות והם בסיכון גבוה יותר לקשיים רגשיים. מחקרים מראים שלגירושין יש השפעות מרחיקות לכת על מצבם הרגשי של ילדי המתגרשים, בשים לב למשתנים השונים (כגון: גילו ומינו של הילד ועוצמת הסכסוך בין הוריו). למשל, נמצאו הבדלים בין בנים ובנות ביחס לתגובתם והסתגלותם לגירושין. נמצא שלבנים קשיים רבים יותר המתבטאים באי שביעות רצון, בהפרעות בהתנהגות, אגרסיביות דיכאון, אימפולסיביות, מתקוטטים עם בני גילם, מעצימים קונפליקטים. הבנים זוכים לפחות תמיכה מאימהות בגלל התנהגותם התובענית הדורשת מאמהות כוח פיזי ונפשי להתמודד איתם. בתהליך הגירושין הבנים מדרדרים מבחינה חברתית, רגשית ולימודית. לעומת זאת, מרבית הבנות משתפרות לאחר שנתיים מהגירושין מבחינה לימודית, רגשית וחברתית, אך מבטאות את הקשיים שלהן לגירושין בביטוי סימפטומים פסיכוסומטיים (למשל דיכאון או עצבנות ותסכול בביטוי גופני), הבנות גם יותר נעזרות בצוות בית הספר בזמן משבר ומנסות להמעיט בקונפליקטים כדי לשמור על הרמוניה משפחתית. במקרים רבים, הבנות בתהליך הגירושין מושפעות מהתנהגות אמן (לרעה ו/או לטובה) יותר מהשפעת אביהן. אולם, אם בזמן התבגרותן הדמות האבהית נעדרת או פחות מעורבת, הדבר יבוטא לידי ביטוי בדימוי עצמי נמוך המלווה אותן לאורך זמן.²²

מחקרים מצאו שככל שרמת הקונפליקט בין ההורים גבוהה יותר כך ההשפעות של הגירושין תהיינה גדולות יותר ולעומת זאת, ששיחות גלויות לב מוקדמות על הגירושין (כאירוע טראומטי) עשויות להעניק להם הקלה מיידית מעוגמת הנפש שנוצרה.²³ רבין ואלדר-אבידן מציינות (כל אחת בספרה) שהקונפליקט בין ההורים והחלטתם להתגרש משפיעה משמעותית על ילדיהם. הילדים חווים תסכול, פחד וחרדות אשר משפיעים עליהם מבחינה רגשית, לימודית, התנהגותית, חברתית וגורמים להפרעות ביחסיהם עם הוריהם. התמודדות הילדים הייתה טובה יותר כאשר ההורים מסרו להם מידע אמין אודות תהליך הגירושין. אמנם ההורים לא יכולים לענות תמיד על כל השאלות של ילדיהם, אך חשוב לשדר לילד ביטחון ששני ההורים ימשיכו לדאוג לו.²⁴ בדומה, המחקר של בטלר, סקנלין, רובינסון, דאגלס, ומורץ מצא שילדים שקיבלו מידע מהוריהם על תהליך גירושין, היו בעלי יכולת התמודדות טובה יותר עם משבר הפרידה מאלה שלא קיבלו מידע והיו כל הזמן בחוסר ודאות למה שמתרחש מסביבם.²⁵

חוקרים רבים בדקו את ההשפעות ארוכות הטווח של הגירושין על הילדים. למשל, וולרשטיין, לואיס ובלקסלי, מציינות כי השפעות הגירושין הן ארוכות טווח וילדים שגדלו במשפחות גירושין מסתגלים פחות בבגרותם בהשוואה לאלה שגדלו במשפחות שלמות. בנוסף, מנקודת מבטם של הילדים הגירושין הם חוויה מצטברת. השפעתם מתגברת עם הזמן ומגיעה לשיאה כשהילדים כבר מבוגרים. בכל שלב התפתחותי הילדים מתנסים מחדש בגירושין.²⁶

אהרונס (Ahrons) מצאה כי מערכת היחסים בין ההורים יכולות להשפיע על הילדים גם עשרים שנים לאחר הגירושין. הורים, שהקשר ביניהם המשיך להיות לקוי גם לאחר הגירושין והסכסוך ביניהם המשיך, ילדיהם דברו על מצוקה ואי נחות במיוחד באירועים כמו טקס סיום הלימודים חתונה וכו'. לעומת זאת, הורים שמערכת היחסים ביניהם לאחר הגירושין הייתה יציבה ילדיהם דיווחו על קשר יציב או על קשר שהשתפר עם הזמן.²⁷

חוקרים ואנשי מקצוע הציעו טיפולוגיות שונות של זוגות השרויים בקונפליקט הגירושין, המבוססות על מרכיבים שונים, כגון: המחויבות לרווחת הילדים, התקשורת בין בני הזוג, יחסם להחלטה להתגרש, רמת ועוצמת הקונפליקט בין בני הזוג, הדינאמיקה הזוגית ואופי היחסים הזוגיים. יחד עם זאת, כהן, לוקסמבורג, דטנר ומץ ראו לנכון לציין כי הידע והדיון התיאורטיים אינם מפחיתים ממורכבות קונפליקט הגירושין והטבע האנושי, הדורשים מאנשי המקצוע לזכור כי כל זוג וכל פרט הינם ייחודיים, באופן המצריך לבחון כל מקרה לגופו.²⁸

בהיקשר של עבודה זו, המתמקדת בשיטת הגירושין בשיתוף פעולה, מעניין לציין את הטיפולוגיות של גירושין טובים. אהרונס (Ahrons), הציעה לחלק את ההורים המתגרשים לארבע קבוצות מרכזיות: (א) עמיתים משתפי פעולה – אינטראקציה מתונה ותקשורת איכותית; (ב) ידידים מושלמים – אינטראקציה ותקשורת טובים; (ג) שותפים כועסים – אינטראקציה מעטה ואיכות תקשורת מתונה; (ד) יריבים מושבעים – מעט אינטראקציה ואיכות תקשורת נמוכה. אומנם בסופו של דבר מרבית המקרים נעים ומתכנסים לכיוון המרכז (מעין טיפולוגית ביניים אופיינית), אבל חלקם מתקבעים בעמדה מסוימת ומחכים להזדמנות לנקמה. שתי הקבוצות הראשונות מוגדרות על ידי אהרונס כ"גירושין טובים". כלומר, גירושין המאפשרים לבני הזוג לשעבר לשמר את שיתוף הפעולה ההורי למרות סיום מערכת היחסים הזוגית ביניהם. גירושין טובים במובן זה, הינם תהליך המביא להפרדת מערכת היחסים ההורית ממערכת היחסים הזוגית ומצליח לשמר אותה, מתוך הכרה בהמשכיות הקשר המשפחתי למרות הגירושין. שכן, ההורים צריכים להמשיך להיות אחראים לילדיהם המשותפים, לשתף פעולה ולאפשר את גידולם המיטבי בהתאם לצרכיהם המתפתחים של הילדים.²⁹

בדומה, אלדר-אבידן מציינת כי אחד הגורמים המשמעותיים ביותר המשפיעים על הסתגלות הילדים לגירושין הוא היחסים בין ההורים לאחר הגירושין, משום שההורות המשותפת דורשת תקשורת בין שני אנשים שלמעשה אינם מעוניינים בהמשך הקשר ביניהם. יחד עם זאת, חשוב להדגיש כי אדר-אבידן מציינת כי הגורם המשמעותי ביותר הוא תפקוד הורי מתמשך עם ההורה המשמורן.³⁰

לעומת זאת, אמטו, קיין וג'יימס (Amato, Kane & Spencer) מציעים לשקול מחדש את המושג גירושין טובים ולשנות את העמדה הניטראלית של המטפלים ביחס לגירושין. מחקרם מצביע על כך שקשר טוב והורות משתפת פעולה הינם בבחינת "תנאי בלעדיו אין" לגירושין טובים, אולם אין בכך די כדי למנוע או להפחית את מכלול הנזקים הנגרמים לילדים עקב הגירושין. השפעות גורמי לחץ נוספים ואובייקטיביים, כגון: השינויים ברמת החיים, שינוי מקום המגורים והאינטגרציה עם בני הזוג החדשים של הוריהם, אינן מתבטלות הודות לקשר הטוב עם שני ההורים ובין ההורים. מחקרם האמפירי הצביע על כך שאומנם שיתוף פעולה הורי הטיב עם הילדים, שסבלו מפחות מבעיות התנהגות ונהנו מקשר קרוב יותר עם אבותיהם, אך בפרמטרים אחרים לא היו לגירושין הטובים השפעות שונות משמעותית על הילדים. על-כן, מחקר זה קורא למטפלים להביע עמדה בלתי-ניטראלית כלפי גירושין, ולסייע ללקוחות להתמודד טוב יותר עם בעיותיהם בחיי הנישואין כדי להימנע מהגירושין.³¹

מכל המחקרים שנסקרו לצורכי עבודה זו, עלתה המסקנה שאחת המשימות הקשות בגירושין היא להמשיך ולקיים הורות משותפת למרות הגירושין ולשמר את תת-המערכת ההורית. בנוסף, נמצאה קורלציה בין משימה משמעותית זו לבין הטיפולוגיה של גירושין ההורים והגדרת איכותם כטובים/רעים. למשל, מחקרים החלו לזהות אצל ילדים להורים גרושים כוחות, מסוגלות ודרכי התמודדות המעידים על חוסן נפשי. אלדר-אבידן, חג'י-חיא וגרינבאום, מצאו כי ילדי המתגרשים נעים על רצף ההסתגלות בין פגיעות (vulnerability), הישרדות (survival) לחוסן (resilience). כאשר ההבדל המהותי בין הפרופילים הללו נעוץ באיכות היחסים בין ההורים לילדיהם. כלומר, יחסים קרובים, משמעותיים ותומכים עם ההורה המשמורן ויחסים סבירים ואף טובים עם ההורה הלא משמורן מצמצמים את הנזקים הנגרמים לילדים עקב משבר הגירושין.³²

ככל שהתעמקתי במחקרים השונים ובתפיסות המשתקפות בהם, מצאתי שהתפיסה המתייחסת לגירושין גם כהזדמנות לצמיחה אישית מתמקדת בחוסן, כאחד מתוצריו האפשריים של משבר הגירושין. כאשר חוסן בהיקשר זה משמעותו היכולת להסתגל, להתגבר על קשיים, על כאב, דחק וצער, להתאושש ולצאת מהמשבר מחוזק ואופטימי. במקום שהקושי יהפוך למקור של כאב תמידי נוצרת הזדמנות לזיהוי של כוחות, ארגון והתחדשות. למשל, במחקרה של אלדר-אבידן נמצא כי ילדי מתגרשים שביטאו חוסן פרשו את הגירושין כשינוי משמעותי ומעצים, העריכו את היתרונות שלו ואת התרומה של ההורים שלהם להתפתחותם ולגיבוש זהותם. כל זאת, מבלי לבטל את הכאב או את המשבר והשפעותיו אך באופן

שהתפיסה הכוללת של הגירושין הייתה של "רווח" ולא של "הפסד". היא מצאה מספר פרמטרים המאפשרים חוסן אצל ילדי המתגרשים: (א) קשר הורי טוב עם אחד מההורים: כאשר איכות הקשר בין הילד להורה המשמורן נמצאה כגורם החשוב ביותר המשפיע על חוסנם של ילדי הגירושין. (ב) קשר משמעותי עם מבוגר: לא חייב להיות בן משפחה אבל יש עדיפות לכך שזה יהיה אחד משני ההורים. (ג) כוחות ומשאבים פנימיים, כוחות אגו. (ד) משאבים חיצוניים. כמובן שכל הפרמטרים הללו יכולים לעבוד באופן סינרגטי ולאפשר לילדים לצאת מהמשבר בצורה מחוזקת עם יכולות ומסוגלות אחרת.³³

לסיכום סקירת הספרות בעבודה, יצוין כי מחקר ודין תיאורטי נוטים להתמקד בקצוות (במקרי הקצה), אך במציאות תוצאותיו של משבר הגירושין אינן בהכרח דיכוטומיות. מבלי לבטל או להפחית את הכאב הכרוך במשבר הגירושין, תיאור מציאותי של מרבית הגירושין ינוע בתקופות שונות על גבי הספקטרום בין פגיעות, הישרדות לחוסן. בדומה, אלדר-אבידן מצאה במחקרה תגובות מורכבות של ילדי המתגרשים, המכילות את צדדיו החיוביים של החוסן ואת הסממנים הכואבים המאפיינים פגיעות. הרבה מהילדים נמצאו בנקודות שונות על פני הרצף בין פגיעות, הישרדות וחוסן ושרדו את המשבר ברמת תפקוד טובה אך עם חוויה של כאב וצער המשפיעה על עולמם וחייהם.³⁴

הצגה קצרה של המרואיינים

למען הגילוי הנאות יצוין כי ארבעת המרואיינים שראיינתי לצורכי עבודה זו מוכרים לי באופן אישי, בדרגות היכרות שונות. כל המרואיינים הינם אנשי טיפול מנוסים, בעלי למעלה מעשרים שנות ניסיון מקצועי, שבנוסף לעבודתם כמטפלים עוסקים גם בגישור משפחתי, חברים בארגון הבינלאומי של אנשי המקצוע הפועלים בשיטת הגירושין בשיתוף פעולה (המכונה בקיצור: IACP) ובקבוצות עבודה קטנות יותר (Practice Groups) וכך הכרתי אותם.

הממצאים

באמצעות שאלות שונות ניסיתי לדלות את ההשקפות הגלויות או הסמויות, המודעות או הבלתי מודעות של המטפלים ביחס לתופעת הגירושין ולהשפעתה על החלטת בני הזוג להתגרש. שמתי לב שלמרות התנגדות ראשונית לאפשרות שהם משפיעים על החלטות המטופלים בצורה ישירה או עקיפה, באופן מודע או בלתי מודע, המרואיינים הסכימו להרהר במוטיבציות שלהם, להסביר אותן או להצדיק אותן.

בראיונות עלו תכנים משותפים רבים החורגים מהיקפה של עבודה זו ומעידים על תחושת השליחות של המטפלים העובדים בשיטת הגירושין בשיתוף פעולה, כמו-גם על הסוגיות שמטרידות את המתחילים לעסוק בה ומנסים להתאימה לתרבות הישראלית, באופן שיכול להתוות כיוונים למחקר נוסף בעתיד. כצפוי, המרואיינים ציינו את הקשיים של משבר הגירושין, את הכאב והאובדן המתלווה אליהם, כמו-גם את כובד הראש שבו החלטה משמעותית וחשובה מעין זו צריכה להתבצע. באופן בלתי צפוי, מבחינתי, מרביתם התייחסו למאפיינים של זוגיות טובה ועל מה ראוי לשמור ולהגן מפני החלטות פזיזות. בנוסף, המרואיינים ביטאו תפיסה מערכתית של המשפחה ושל יחסי אנוש. הם התייחסו למשפחה כאל מערכת ואל מערכות היחסים המשתנות בעקבות הגירושין, תוך שימת דגש על שינוי מערכת היחסים הזוגית למערכת יחסים של הורות משותפת ובלשונו של דני: "מעבר למשפחה דו-הורית".

להלן אסקור ארבע תמות מרכזיות שעלו בראיונות.

1. איכות הזוגיות בנישואין כפרמטר מרכזי בהחלטה על הגירושין

התמה המרכזית הראשונה אליה אתייחס בחלק זה של העבודה עוסקת בקשר שבין איכות הזוגיות בנישואין לבין ההחלטה להתגרש. באופן בלתי צפוי, מבחינתי, הסתבר שאיכות הזוגיות שעל הפרק היא השאלה המרכזית שמעסיקה את המטפלים בזוגות המתלבטים ומתחבטים בשאלת הגירושין. כל המרואיינים התייחסו לאיכות הנישואין של הזוג כגורם המשפיע ביותר על דעתם ביחס להחלטת בני הזוג שבטיפולם (שיכונה להלן – הלקוחות) להתגרש. הם דיברו על המרכיבים של זוגיות טובה, שעבורה כדאי לעשות מאמץ נוסף ולהימנע מגירושין ומהם בודקים עם לקוחותיהם. בני, גלית ואלי התייחסו לזוגיות

טובה ככזו שמאפשרת הגשמה עצמית גם בתוך הבית, ביטוי עצמי ומימוש עצמי. כאשר כל אחד מהם הרחיב בעניין זה בדרך קצת שונה. בני שדיבר בזכות "שלמות המשפחה" וחשיבותה, סיפר על בדיקת הבסיס הרגשי (רומנטיקה, יחסי מין, אהבה) ויכולת הביטוי של העצמי. גלית דיברה על חשיבות החברות בזוגיות, על-כך, שיש צורך בבסיס חברי טוב. דני התייחס למקרה שנמצא בטיפולו ותיאר את ההתלבטות של הלקוח בשאלה האם להתגרש מאשתו, שאותה דני הגדיר כ"חברה הכי טובה שלו" והביע את דעתו שזוג זה לא צריך להתגרש. גלית אמרה בצורה מפורשת כי השקפתה ביחס לזוגיות ונישואין משפיעה בצורה דומיננטית על גישתה לגירושין. גלית הצהירה שתנסה להניא את לקוחותיה מלהתגרש בשים לב למחקרים על זוגיות. שכן, לדידה, מחקרים מראים שאחוז גבוה מאד מאלה שהתגרשו פעם אחת יתגרשו שוב: "אם אנשים לא יעברו טיפול אישי נוקב ותהליך רציני הם יתגרשו שוב. לכן עליהם לבדוק קודם כל למה בדיוק הם מתגרשים הרבה פעמים בני זוג עושים השלכות... בגללו אני סובל, בגללו לא טוב לי. שיבדקו את עצמם טוב טוב ויעשו תהליך וייקחו אחריות על החיים שלהם, אחרת תתפוצץ להם עוד מערכת יחסים רצינית". מרכזיות מערכות היחסים (על מורכבותן ותהליכי הטרנספורמציה שלהן) בהשקפת עולמו של דני עלתה מספר פעמים במהלך הראיון ושיקפה את חשיבות שאלת איכות הנישואין כפרמטר בהחלטה מושכלת להתגרש. דני הציג בפני חלק מהשאלות שישאל את הלקוח כדי לברר יחד עמו את איכות מערכת היחסים בין בני הזוג ואת יכולת הטרנספורמציה שלה, למשל האם בני הזוג יכולים להכיל טעויות אחד של השני, ללמוד מטעויות ולנסות להשתפר. במילים אחרות, ככל ששאלתי יותר הבנתי שאיכות הזוגיות של הלקוחות היא אחד הפרמטרים הדומיננטיים בעיצוב עמדת המטפלים ביחס להחלטת הלקוחות להתגרש ולמוטיבציה של המטפלים להשפיע או לא להשפיע על החלטה זו, כמפורט בהמשך.

2. ההחלטה להתגרש כהחלטה משמעותית במהלך חייו של האדם

התמה השנייה שבחרתי להתמקד בה עוסקת בחשיבות קבלת ההחלטה להתגרש. המרואיינים גילו גישות שונות ביחס למעורבות שלהם ולהשפעתם על החלטת הזוגות שבטיפולם להתגרש, ולעתים היה מדובר בגישות הפוכות. יחד עם זאת, כל המרואיינים הביעו את דעתם כי ההחלטה להתגרש היא אחת מההחלטות המשמעותיות והחשובות ביותר בחייו של בן אדם. גלית אמרה שתפקידה לוודא שלקוחותיה לא הגיעו להחלטה זו כלאחר יד אלא לאחר תהליך בירור נוקב "עם הרבה מאד חשיבה" וציינה שהיא אומרת להם ש"ההחלטה להתחתן היא החלטה מאד קלה וההחלטה להתגרש היא ההחלטה הכי קשה". גלית מצהירה על קיומה של אג'נדה מקצועית ברורה לטובת שימור הזוגיות והנישואין תוך גילוי מעורבות בהחלטת בני הזוג להתגרש: "אם בני זוג חושבים להתגרש אבל הבסיס שלהם הוא בסיס טוב, אני אגיד להם שאתם חושבים שאתם הולכים להתגרש אבל במצב שלכם עוד לא כדאי להתגרש, עוד יש זמן ותחשבו מאה פעמים לפני כן" והיא אף תנסה להניא אותם מההחלטה להתגרש.

בניגוד לגלית, דני דיבר על כך שהחלטה להתגרש היא החלטה אישית שאין להתערב בה, בבחינת "בין אדם לבין עצמו". הלקוחות לא ידעו מה הוא חושב על ההחלטה שלהם או על איכות מערכת היחסים שלהם. הוא רואה בתפקידו כמטפל לעזור ללקוחות להבין את עצמם יותר טוב כדי שיוכלו לקבל החלטות טובות יותר, לשקף את התהליך הקוגניטיבי, את תהליך קבלת ההחלטות ולא להגיד להם מה טוב בחיים וכיצד לחיות את חייהם. דני ציין שתפקידו של המטפל לסייע לזוג עם השיחה בנושא הגירושין ועם החשיבה עליו "לעזור לעבד מדוע ואיך הם הגיעו לזה". אלי ציין שהמוטיבציה שלו - לעזור לזוג לנסות להבין ולברר היטב את מניעיה של ההחלטה להתגרש - נובעת גם מהניסיון האישי שלו: "מאיזה כאב שאני יודע שהיישום של ההחלטה להתגרש לא יהיה קל", זאת לאחר שציין - מבלי להרחיב - כי עבר בעצמו חוויה של גירושין שהייתה מלווה ב"לא מעט כאב".

לסיכום תמה זו, אציין כי עמדתם של המרואיינים ביחס לתהליך קבלת ההחלטה של בני הזוג להתגרש משקפת להבנתי את תפיסת עולמם ואת אישיותם ועל כך ארחיב בפרק הדיון בהמשך העבודה. דני דוגל בהשקפת עולם ליבראלית, במתן אוטונומיה רחבה לפרט ולכן יזהר מלהשפיע על החלטת הלקוח. לעומת זאת, גלית חשפה עמדה יחסית פטרנליסטית ומודעת להשפעתה על החלטת הלקוח. בין שני הקצוות הללו נעו אלי ובני, אשר הציגו עמדות מתונות יותר ואולי גם מורכבות יותר. בהיקשר זה, מעניין לציין כי שניהם התייחסו לערך "שלמות המשפחה" אך באופן שונה. אלי סיפר שהוא לא מאמין ב"קדושת המשפחה" למרות שגדל בבית אורתודוקסי (וכיום מנהל אורח חיים רפורמי), בעוד שבני דיבר בזכות חשיבות "שלמות המשפחה" לטובת הילדים. אלי ציין שבעיניו "זה לגיטימי לגמרי להחליט שלי יותר טוב ללכת לכיוון אחר, אפילו על חשבון שלמות המשפחה ופגיעה כלשהי בילדים, כי לכל דבר יש השפעה על הילדים כך או אחרת".

3. תפיסת הגירושין כטראומה או כהזדמנות לצמיחה

התמה השלישית שעלתה בכל הראיונות מתייחסת לתפיסה המקצועית של המרואיינים את משבר הגירושין, האם הם רואים בו רק טראומה או גם הזדמנות לצמיחה אישית. העמדה של המרואיינים כלפי הגירושין השתקפה, בין היתר, בכינויים ובמטאפורות שהם בחרו להשתמש במהלך השיחה עמי. למשל, למרות ההבדלים בגישותיהם בני וגלית תיארו את הגירושין כחוויה טראומטית, כעולה מהכינויים בהם בחרו להשתמש. בני אמר ש"גירושין זה גיהנום" ואילו גלית אמרה ש"גירושין זה סוג של מוות – זה המוות של הזוגיות". גלית גם הדגישה שמשבר הגירושין כרוך בהתמודדות עם אובדן ובתהליך שיקום.

כדי להבין טוב יותר מה עומד מאחורי המטאפורות הללו שאלתי את המרואיינים האם קרה שהציעו ללקוח לשקול את סיום הנישואין ולהתגרש. אלי, בני ודני היו חד משמעיים ואמרו שמעולם לא הציעו ללקוחות להיפרד או להתגרש כיוזמה שלהם. לעומת זאת, גלית ציינה שהיא עשתה זאת פעמים ספורות

במהלך שנות עבודתה, אך לדבריה היה מדובר במצבים מאד קיצוניים. אלי ודני הסתייגו מאד מהאפשרות שהם ישפיעו בדרך כלשהי על החלטת בני הזוג להתגרש. דני הדגיש "אני לא אגיד ולא אציע פרידה" ושלא משנה לו לאיזו החלטה בני הזוג יגיעו. אלי היה יותר מתון ודיבר על כך שהוא רוצה לחסוך מהלקוחות את הכאב שכרוך בגירושין: "אני יודע בתור מטפל ובתור מי שהשקיע לא מעט מחשבה בניסיון להבין את נפש האדם שגם החלטות שהן לכאורה נכונות מושפעות מכל מיני דברים לא ידועים. לכן כשאני אומר שחשוב לי לעזור לזוג זה אומר שאפגש פגישות נפרדות עם כל אחד מבני הזוג בניסיון להבין למה הם מרגישים מחויבים לצאת מהמצב הזה. לא כדי להציל את הנישואין אלא כדי לעזור להם לקבל את ההחלטה הטובה ביותר שהם יכולים". אלי הדגיש כי למרות שגדל בבית אורתודוכסי הוא "לא מאמין בקדושת המשפחה כערך יסוד" וכי המוטיבציה שלו נובעת גם "מאיזה כאב שאני יודע שהיישום של ההחלטה להתגרש לא יהיה קל. עדיין זו החלטה שיש לה מחיר של כאב ועצב".

המשכתי וניסתי לבחון את הסוגיה מכיוון אחר כאשר שאלתי את המרואיינים האם במצבים מסוימים ימליצו או יעודדו את הלקוחות שלהם להתגרש. מרביתם הדגישו את שאלת הכאב או הסבל של הזוג עצמו במהלך הנישואין. בני וגלית התייחסו למצבים שבהם יש "סבל בזוגיות" ונתנו דוגמאות של מצבי קיצון כדוגמת אלימות והתמכרויות, כאל מצבים שבהם המטפל יכול לעודד את הלקוח להיפרד מבן הזוג ואפילו להמליץ על כך. בני סיכם את גישתו ביחס לגירושין כמשוואה תועלתנית של עלות ורווח: "אם הנזק הוא גדול יותר מהרווח של ההישארות בזוג... זה לא עניין של השקפה אלא של הערכת נזק... שני ערכי יסוד שמתנגשים אחד בשני: אחד זה שלמות המשפחה מול מצבו של הפרט, הסבל של הפרט". מכאן, שגם אם המוטיבציות שלהם שונות בני וגלית מעדיפים את שלמות המשפחה על פני ההחלטה להתגרש. בני אמר בצורה מפורשת שהוא "רוצה לשמור על שלמות המשפחה בעיקר לטובת הילדים אבל אם אחד מבני הזוג סובל... אין טעם לשמר את זה". יחד עם זאת, מהסיפורים שבני סיפר היה ברור שהוא מרגיש תחושת כשלון מקצועית כאשר לקוח מחליט להתגרש ושהוא לא רוצה לעודד אנשים להתגרש, להיפך. לדעתי, תחושה זו השתקפה גם מהתיאור של דני את הלקוח שרוצה להתגרש מאשתו למרות שהיא "חברתו הטובה ביותר", באופן שהבהיר כי בעיניו החברות בין בני הזוג היא הערך החשוב בזוגיות, שבגינה יש לשמר את הנישואין.

אחת השאלות ששאלתי כדי להבין כיצד המרואיינים תופסים את תופעת הגירושין הייתה באמצעות המושגים "גירושין טובים" ו"גירושין רעים". ביקשתי מכל אחד מהם לתאר או להגדיר את משמעותם המושגים/מונחים הללו. בני אמר ש"גירושין כמושג הם תמיד לא טובים, הם נזק, הם כאב". לעומת זאת, אלי ודני ביטאו השקפה המתייחסת אל הגירושין כאל עובדת חיים והצהירו שאינם נוקטים עמדה בעד או נגד גירושין, כעולה מדבריו של דני: "אין ספק שגירושין זה דבר קשה אבל החיים מלאים בדברים קשים. לא צריך לגרום לאנשים להרגיש רע צריך לתת להם פתרונות... אין לי חשיבה של נכון לא נכון. אם יש

בעיה אז בואו נחפש פתרון". בהמשך, דני התייחס לגירושין כאל תקופת מעבר ושינוי (טרנספורמציה), הן באופן אישי והן מבחינת מערכות יחסים, כאשר מערכת יחסים מסוג אחד משתנה למערכת יחסים מסוג אחר.

אלי ודני ציינו את האפשרות לצמיחה אישית כפועל יוצא של משבר הגירושין. הגישה של אלי הייתה יחסית מתונה ומאוזנת ושיקפה במידה רבה את ניסיונו האישי כ"בוגר גירושין". דני, שכאמור לעיל, מתמקד בעבודתו כיועץ בשיטת הגירושין בשיתוף פעולה הרחיב בעניין זה: "הייתי אומר שגירושין טובים כשאנשים באמת למדו מתהליך מאד מאד קשה משהו מאד מאד חשוב לחיים שלהם ומשתמשים בזה עכשיו הלאה לשלב הבא בחיים. מהמקרים האלה שהיה לך אובדן מאד גדול בחיים אבל במקום שהוא יחליש אותך ויגרום לדעות שליליות ותחושה של קורבן אלא להיפך תצאי מזה ותגידי שעכשיו אני הרבה יותר חזקה, ואחת הסיבות לכך הם הגירושין". באופן דומה, דני גם התקומם נגד השיח החברתי השלילי ביחס לתופעת הגירושין הבא לידי ביטוי בצורה מילולית, למשל במונח: "לפרק משפחות", ואמר שלדעתו אי-אפשר לפרק משפחות אלא לשנות את מערכת היחסים הזוגית למערכת דו-הורית.

שאלה נוספת ששאלתי ושבדיעבד עודדה את המרואיינים לשקול מחדש את עמדתם הייתה האם השקפתם ביחס לגירושין השתנתה במהלך השנים. דווקא גלית ודני, שלכאורה הציגו השקפות עולם מנוגדות ביחס לגירושין, תיארו תהליך התבגרות דומה ביחס לתופעת הגירושין. שניהם ציינו כי בתחילת דרכם המקצועית ראו בגירושין דבר נורא. גלית אמרה: "בעבר הייתי יותר מבוהלת" ודני ציין שהוא התייחס לגירושין כאל "בעיה חברתית שיש להילחם בה, מין מחלה חברתית". שניהם ציינו כי התבגרותם האישית והמקצועית שינתה את עמדתם ביחס לתופעת הגירושין. דני סיפר כי: "העמדה שלי השתנתה אחרי שהתחלתי להבין קצת יותר בנושא של מערכות יחסים, מערכת יחסים אינטימית והאתגרים שיש למערכות יחסים אינטימיות, ... מערכת יחסים אינטימית בסגנון החיים שלנו היום מהווה לחץ מאד גדול להמון אנשים. מערכת יחסים אינטימית לתקופה ארוכה לא מתאימה לכולם. זו מחויבות שלא כולנו יכולים לעמוד בה. אני חושב שלא נכון לחשוב שכולם חייבים לעמוד בה... נישואין זה דבר נהדר, רוב הפעמים זה עובד, אבל זה לא עובד לכולם וצריך לתת לזה פתרונות."

לסיכום ממצאי תמה זו, אציין כי התייחסות המרואיינים לתופעת הגירושין הייתה מורכבת ותלויה הקשר, לאחר שהתפתחה והשתנתה במשך השנים. בני וגלית הביעו תפיסה שמרנית יותר המעדיפה לשמור על שלמות המשפחה לעומת אלי ודני שהביעו תפיסה ליבראלית יותר ביחס לגירושין. כל אחד מהמרואיינים ביטא תפיסת עולם אישית ואף מקצועית שונה ביחס לתופעת הגירושין אך כולם הביעו תחושת אחריות עמוקה כלפי לקוחותיהם, באופן שמעיד על אהבת אדם ורצון אמיתי לעזור ולסייע לזולת בתקופה משברית זו בחייו.

4. הילדים וההחלטה להתגרש

המכנה המשותף הברור והמובהק ביותר של כל המרואיינים היה הדאגה שלהם לגורל ילדי המתגרשים, אף אם היא באה לידי ביטוי באופן שונה. למשל, בני ציין כי המניע העיקרי שגרם לו להתמסר לשיטת הגירושין בשיתוף פעולה הוא החשש לנזק לילדים עקב הגירושין. בני הצדיק זאת בניסיונו המקצועי בטיפול בנוער בסיכון: "הסיבה הראשית למצב שלו היה הגירושין של ההורים" ובמחקרים המדגישים את הנזקים הנגרמים לילדים עקב חשיפה לתוקפנות בין ההורים. אלי ציין, שכ"שזוג עם ילדים" מחליט להתגרש "אני פוגש איזה עצב אצלי". הוא אמר שזו לא התנגדות להחלטה של הזוג להתגרש אלא בגדר מוטיבציה מוגברת לעזור לזוג לבחון היטב אם המדובר בהחלטה הטובה ביותר עבורם ועבור משפחתם. אחרים הדגישו את גילם של הילדים כמשתנה דומיננטי ביחס שלהם כלפי החלטת הזוג להתגרש, אם כי באופן שונה. גלית דיברה על כך שככל שהילדים קטנים יותר הנזקים בעקבות הגירושין גדולים יותר והביעה את דעתה שילד בגיל העשרה שהוריו מתגרשים מצבו גרוע יותר מילד צעיר "בן 4 שגדל לתוך משפחה של הורים גרושים". בניגוד אליה, דני התייחס דווקא למורכבות הגירושין במשפחות עם ילדים צעירים: "כשיש ילדים קטנים אני חושב שהחשיבה על פרידה צריכה להיות קצת יותר מורכבת, קצת יותר לעומק, קצת יותר כמה צעדים קדימה" ניסתי לברר מה עומד מאחורי אמירה זו ודני השיב שלדעתו: "פרידה עם ילדים מתחת לגיל 12 מבחינת הסדרי ראייה היא יותר מסובכת, היא דורשת יותר חשיבה, תהיה לה השפעה קרוב לוודאי יותר מרחיקת לכת מבחינת ההתפתחות, הנושא של ההיקשרות attachment הוא מאד מאד חשוב בגיל הזה".

לסיכום הממצאים בתמה זו, מעניין לציין כי המוטיבציה לסייע לילדי המתגרשים בלטה דווקא בשים לב להשקפת העולם הליבראלית של אלי ודני. ליבראליים ככל שיהיו ביחס לחופש הבחירה המוחלט של הפרט, שניהם אמרו שיש להם מוטיבציה "אחרת" כשמדובר במשפחה עם ילדים צעירים. כאשר הרושם שלי היה שלכל המרואיינים שבחרתי הייתה מוטיבציה משותפת והיא להקטין את נזקי הגירושין, בדרך זו או אחרת.

דין

בחלק זה של העבודה אתייחס לתמות המרכזיות המתוארות בפרק הממצאים של העבודה תוך אינטגרציה למקורות הידע המחקרי והתיאורטי. אך לפני כן, ברצוני לציין שבמהלך כתיבת עבודה זו, התחלתי להרהר מחדש באופן שבו הגדרתי את השאלה שבמרכזה. בניגוד למה שחשבתי קודם לכן, התפיסות המקצועיות, שמשפיעות על בחירת הדרך להתגרש ועל הכוונת בני הזוג לשיטת הגירושין בשיתוף פעולה, לא בהכרח מתייחסות לתופעת הגירושין אלא דווקא לערכי יסוד אחרים שחשובים למטפלים, בין ביחס לאופן שבו הם תופסים את חשיבות "שלמות המשפחה" ובין ביחס לאופן שבו הם תופסים את תפקידם כמטפלים אישיים או זוגיים, שבו הם רואים, להבנתי, שליחות חברתית של ממש.

1. איכות הזוגיות בנישואין כפרמטר מרכזי לגירושין – שאלת "הנישואין הטובים"

כמתואר בחלק הממצאים של עבודה זו, המרואיינים דיברו על הקשר שבין איכות הזוגיות בנישואין לבין החלטת בני הזוג להתגרש ועל האופן שבו איכות הזוגיות משפיעה על עמדתם ביחס להחלטה זו. מצאתי את עצמי שואלת על "גירושין טובים" אך שומעת על "נישואין טובים". המרואיינים דיברו על חשיבותה של חברות טובה ועל קשר מכיל המאפשר ביטוי לכל אחד מבני הזוג, כמו גם מימוש והגשמה עצמית, באופן שהזכיר את התיאורים של הזוגות הנחקרים בספרן של וולרשטיין ובלקסלי על קשר נישואין שמקדם כל אחד מהם כאינדיבידואל. בדומה לתיאורים של בני הזוג הנחקרים שם, גם המרואיינים היו מציאותיים ולא תיארו זוגיות טובה כ"גן של ורדים" אך העריכו את יתרונותיה על חסרונותיה. יתרה מכך, גלית ובני העריכו את יתרונות הנישואין כגוברים בהרבה על חסרונות הנישואין במרבית המקרים, למעט מקרי קיצון: "...אנשים שיש להם רקע טוב ובסיס טוב לנישואין כדאי לשמור על הזה. להתגרש רק במצבים שאי אפשר יותר, שאדם מרגיש שהוא לא מסוגל יותר, שזה הורס לו את החיים... כשאחד מהצדדים מאד סובל ומרגיש שהוא סובל בגלל הנישואין האלה". תיאור זה עולה בקנה אחד עם ממצא אחר בספר של וולרשטיין ובלקסלי לגבי היכולת של גברים ונשים בנישואין טובים ליצור בשלב מוקדם של הקשר ביניהם בסיס חזק ליחסים ביניהם, שאותו המשיכו לבנות יחד. לעומת הזוגות המתגרשים שלא הצליחו ולא הבינו את הצורך לשמר ולחזק את בסיס יחסיהם במהלך השנים.³⁵

חשיבות הבסיס החברי בזוגיות בריאה, שלא כדאי לסיימה בגירושין, עלתה גם בראיונות של בני דני, למרות שהם תיארו מקרים של זוגות שהתגרשו למרות החברות ביניהם, שאף שרדה את הגירושין.

דני, שהרבה להתייחס למורכבות ולדינמיות של מערכות יחסים, ציין גם את חשיבות היכולת להכיל את הטעויות של בן או בת הזוג "כי אנשים עושים טעויות כל הזמן ונישואין זה לא לתת צ'אנסים אלא לראות

איך זה עובד וללמוד מזה ולנסות להשתפר" ולמעשה תיאר את העבודה הבלתי נפסקת בתחזוקת מערכת יחסים ארוכת טווח. תיאור זה עולה בקנה אחד עם מסקנה נוספת בספרן של וולרשטיין ובלקסלי, כי הזוגות המאושרים התייחסו לנישואין כאל תהליך מתמשך הזקוק לתשומת לב, בבחינת יצירה מתמשכת הנוצרת כל הזמן, מבלי להכחיש את הקשיים והתסכולים. במילים אחרות, המרואיינים ביטאו בצורה כזו או אחרת תפיסה של נישואין כמשא ומתן מתמשך ומתמיד, שנישואין טובים נוצרים מחדש כל הזמן כדי שבני הזוג יוכלו להיות מתואמים לצרכים ולרצונות המשתנים.

2. ההחלטה להתגרש ועקרון האוטונומיה

עמדתם של המרואיינים ביחס לתהליך קבלת ההחלטה של בני הזוג להתגרש משקפת להבנתי מעבר לתפיסות מקצועיות גם את השקפת עולמם ואת אישיותם. למשל, דני דוגל בהשקפת עולם ליבראלית, אפילו ליברטריאנית, במתן אוטונומיה רחבה לפרט ולכן יזהר מלהשפיע על החלטת הלקוח.³⁶ לעומת זאת, גלית חשפה עמדה יחסית פטרנליסטית ומודעת להשפעתה על החלטת הלקוח. בין שני הקצוות הללו נעו אלי ובני, אשר הציגו עמדות מתונות יותר ואולי גם מורכבות יותר.³⁷

המקום המרכזי שהעניק דני למערכות יחסים והגדרתו העצמית כמומחה למערכות יחסים מהדהדת גישה תיאורטית, שאומצה בשנים האחרונות על ידי משפטנים בתחום דיני המשפחה, המכונה "הגישה הקישורית" / "תיאורית היחסים" ובאנגלית *Relational approach/ Relational theory*, כדי לתאר קונפליקטים משפחתיים בצורה עשירה, מורכבת ורב-ממדית. סקירה מקיפה של התיאוריה חורגת ממסגרת עבודה זו, אך להבנתי היא מהווה בסיס תיאורטי מתאים לתפיסה המורכבת והעשירה שביטאו המרואיינים ולכן אתייחס אליה בקצרה.³⁸ תיאורית היחסים החלה להתפתח בתיאוריה הפוליטית הפמיניסטית ואומצה על ידי כותבים מדיסציפלינות שונות, לרבות באקדמיה המשפטית בארץ ובעולם. גישה תיאורטית זו מתמקדת במערכות היחסים המקשרות בין אנשים בכלל ונשים בפרט, טוענת שבני אדם קשורים לסובבים אותם במערכות יחסים של אחריות ודאגה ומציעה להתייחס למתח האפשרי בין הנתינה והאחריות (כערכים מרכזיים באתיקה של הדאגה), לבין הרצון החופשי וההגשמה העצמית (ערכי יסוד ליבראליים). אלי, בני ודני הדגישו את חשיבות האוטונומיה של הלקוח, את "עיקרון הבחירה" והצהירו על האחריות שלהם כמטפלים לאפשר ללקוח לקבל בעצמו את ההחלטה הטובה ביותר שהוא מסוגל לקבל, כלומר להיות שותף ביצירת ובתכנון סיפור חייו ולקבל הכרעות עצמאיות. תפיסה זו עולה בקנה אחד עם הרעיון הליברלי לפיו קיימות בעולם תפיסות שונות של טוב שערך המוסרי אינו ניתן להשוואה או להעדפה, וכי האדם הוא בעל יכולת וזכות לזהות ולגבש את תפיסת הטוב שלו באופן עצמאי ולבחור את דרכו בעולם מבלי שהחברה תתערב בבחירותיו. יחד עם זאת, המטפלים התייחסו לכך שבחירות של בני אדם אינן מתבצעות בוואקום, אלא מושפעות מגורמים רבים. גישה זו, עולה בקנה אחד עם האופן המוגבל (להבדיל ממוחלט) שבו מגדירה תיאורית היחסים את מושג האוטונומיה. תיאוריה זו השמה את הדגש על מערכות

היחסים שבחיי האדם, המשוקע בסביבתו, מכירה בכך שהזהות העצמית מעוצבת בהקשר חברתי מסוים ובתוך מערכות היחסים עם אנשים אחרים. לכן, האדם הינו בעל שליטה מסוימת על החלטותיו ועל האופן שבו הוא מנווט את חייו. האדם הוא תמיד חלק ממסורת ומנרטיב מסוימים והוא נמצא תמיד במערכות יחסים עם אנשים אחרים באופן שמצר את צעדיו.

לדעתי, תפיסה זו של אוטונומיה והכרעה עצמית עולה בקנה אחד עם תפיסת עולמם של בעלי המקצוע הנמשכים לשיטת הגירושין בשיתוף פעולה מכל הפרופסיות, אשר מזוהה על ידי אלברשטין עם תורת המשפט הטיפולית. תיאור מקיף של תורת המשפט הטיפולי והמשק בינה לבין תיאורית היחסים, חורגים ממסגרת עבודה זו, אך יצוין כי תורת המשפט הטיפולית מאופיינת בגישה בין-תחומית שיסודה בחשיבה כי המשפט הוא כוח חברתי המייצר התנהגות ותוצאות. תורת המשפט הטיפולי מתייחסת לחוק כאל "סוכן טיפולי" ומציעה כי השלכות טיפוליות שליליות וחיוניות של המשפט יילמדו באמצעות שימוש בכלים של מדעי ההתנהגות.³⁹

3. התפיסה המקצועית של תופעת הגירושין ותפקיד המטפל הזוגי

כעולה מפרק הממצאים, המרואיינים התייחסו להחלטה להתגרש כאל החלטה משמעותית המשנה את מסלול חייו של האדם, ואל הגירושין כהחלטה ממושך הנפרס על פני שנים. כולם התייחסו לכך בכובד ראש ובמשנה זהירות והדגישו את הצורך בידע, בליווי ובהכנה לקראת השלבים השונים של הגירושין, תוך התייחסות להשפעות של משתנים הרבים על המתגרשים.⁴⁰ הם ביטאו הכרה בכך שמדובר בתקופת משבר בחייהם של שני בני הזוג ושל ילדיהם המשותפים, משבר שיכול להיות מקור לדחק ניכר, הדורש הסתגלות ושינוי של תפקידים או תפקודים, וכן של מערכות היחסים המרכזיות בחייהם.⁴¹ בנוסף, כל המרואיינים ביטאו תפיסה מערכתית כלפי המשפחה וציינו את הפוטנציאל לשינוי וצמיחה אישית באמצעות טיפול המשלב התייחסות פרטנית ומשפחתית-מערכתית.⁴² על כן, אין להתפלא על כך שהמרואיינים ציינו כאחת המטלות שלהם להרחיב את הפרספקטיבה של הלקוחות, כהמלצת אהרונוס: להסתכל קדימה לעתיד.⁴³

ככל שהתעמקתי בראיונות שערכתי במסגרת עבודה זו התחזקה אצלי ההבנה שאיני יכולה לסווג את תפיסת הגירושין של המרואיינים בקטגוריות דיכוטומיות של "משבר", "מעבר" או "הזדמנות לצמיחה". המרואיינים שיקפו תפיסת עולם בוגרת ומורכבת והדגישו את השונות בין המתגרשים כאשר "לכל אדם יש סיפור משלו" ואת היכולת של כל אדם לנוע על פני הספקטרום הרחב שבין משבר לצמיחה ואת התפקיד המרכזי של הטיפול בעניין זה. יתרה מכך, קשה גם להציג עמדות מוחלטות וחד-משמעיות של ניטראליות או בלתי-ניטראליות ביחס לגירושין. למשל, בני וגלית הציגו עמדה המתנגדת לגירושין ומעדיפה, באופן עקרוני, את הצלת הנישואין ושמירת שלמות המשפחה, בעיקר כשיש ילדים משותפים. יחד עם זאת, שניהם

הכירו בסיטואציות שבהן מוטב לבני הזוג להתגרש. כלומר, למרות עמדתם הבסיסית נגד גירושין, ההתייחסות שלהם לגירושין הינה תלויה הקשר ובמיוחד מושפעת, כמוסבר בפרק הממצאים, מאיכות הזוגיות בנישואין. גלית סיפרה שבמצבים מסוימים היא תנסה להניא לקוחות מלהתגרש ובמצבים אחרים היא תמליץ להם להיפרד. כלומר, גלית הביעה גישה מקצועית בלתי-ניטרלית, המאפשרת למטפל להתערב ולהשפיע על ההחלטות באופן ישיר בעוד שהמרוויינים האחרים התנגדו נחרצות לגישה זו, גם אם חלקם הודו שהשפעה עקיפה או בלתי מודעת תמיד קיימת.

אלי התייחס לתופעת הגירושין בצורה יותר אישית לעומת המרוויינים האחרים. יחד עם זאת, היה דמיון רב בתפיסה וביחס של אלי ודני לגירושין. שניהם הבהירו כי אינם רואים בגירושין תופעה שיש להילחם בה למען ערכים אחרים (כגון שלמות המשפחה), אלא כעובדת חיים שעמה יש להתמודד ולהציע דרכי התמודדות ופתרונות. יחד עם זאת, אלי, בני ודני ציינו שעל המטפל לגלות יחס ניטרלי כלפי הגירושין של הלקוחות ואסור לו להשפיע בצורה מכוונת על החלטתם או לשתף אותם בדעתו ביחס לפרידה או להחלטה שלהם או של מי מהם להתגרש.

במאמרם של אמטו, קיין וג'ימס מוצג סקר שנערך בקרב מטפלים זוגיים, לפיו 60% מהם גילו עמדה ניטרלית כלפי הנישואין והגירושין. המטפלים בעלי הגישה הניטרלית האמינו שהתפקיד החשוב ביותר שלהם הוא לסייע ללקוחות שלהם להיות שמחים, בהתעלם מגורל נישואיהם. בניגוד לכך, רק שליש מהמטפלים הזוגיים האמינו שהתפקיד החשוב ביותר שלהם הוא לשפר ולהציל את הנישואין של הלקוחות שלהם. בנוסף, המאמר מתייחס לטענה כי "ניטרליות" זו מערבת על פי רוב הכרעה ערכית. כלומר, כשבני זוג מגלים בטיפול שהם חושבים ברצינות על גירושין, הרבה מטפלים מניחים שלא ניתן להציל את הנישואין הללו ולכן, מסיקים שהאופציה הטובה ביותר שלהם היא לעזור לזוגות הללו להשיג "גירושין טובים". אולם, אמטו, קיין וג'ימס סבורים שאסטרטגיה זו מוגבלת לפחות בכל הנוגע לזוגות עם ילדים. שכן, יצירת סביבה חיובית לאחר הגירושין אומנם מסייעת אך אינה מבטיחה שהילדים לא יפגעו מסיומ הנישואין של הוריהם. לכן, לשיטתם, יש לעודד מטפלים זוגיים לאמץ עמדה בלתי-ניטרלית ביחס לגירושין. כלומר, לנסות להניא את הלקוחות שלהם מלהתגרש ולסייע להם להתמודד טוב יותר עם בעיותיהם בחיי הנישואין, כפי שבא לידי ביטוי בגישה המקצועית של גלית.⁴⁴

למרות הגדרת השאלה בעבודה זו, הסתבר שהמלצת המטפל על שיטת הגירושין בשיתוף פעולה לא מושפעת בהכרח מהתפיסה המקצועית של תופעת הגירושין, שהיא כאמור לעיל מגוונת, אלא בעיקר מהתפיסה השלילית של תוצאות המאבק המשפטי, של מערכת המשפט וחוסר התאמתה ליישוב סכסוכים משפחתיים. למשל, אלי ציין את חוסר היכולת של מערכת המשפט להתייחס לכל משפחה באופן ייחודי ולבחון את אופי הסכסוך בכל מקרה לגופו, כנדרש כדי לתת מענה הולם לסכסוך המשפחתי. תובנה זו המקובלת כיום בקרב העוסקים בתחום הגירושין, כמפורט בסקירת הספרות.⁴⁵

ביקורת זו כלפי הפרופסיה המשפטית והאופן שבו היא הגדירה את גירושין, כאירוע משפטי המסיים את יחסי בני הזוג, משקפת את השינוי הפוליטי שחוללו הפרופסיות הטיפוליות בהגדרת הגירושין כאירוע המכונן את המשפחה מחדש, שינוי המקנה לפרופסיות הטיפוליות עדיפות ביישוב סכסוכי גירושין כמגשרים.⁴⁶ ברם, אין להתעלם מכך שמערכת המשפט – שאלה מתנקזים סכסוכי הגירושין שאינם מצליחים להיפתר בהסכמת הצדדים – מורגלת בהתדיינות בינארית ודיכוטומית (נכון או לא נכון, אמת או שקר, צודק או לא צודק) ומתקשה להתמודד עם ענייני המשפחה המורכבים, בעלי הסיביות המעגלית.

דני ביטא השקפת עולם אופטימית, הוא ביקש להתחבר לפוטנציאל החיובי הטמון באדם ולאפשר לו לבוא לידי ביטוי גם בתקופת משבר הגירושין, באופן שיגרום לטרנספורמציה חיובית ולהעצמה אישית. דני הביע את שאיפתו המקצועית לאפשר ללקוח להישאר הוא, המהדהדת את מושג האוטנטיות של וינקוט - "הכוח להיות אני" גם בתקופה משבר הגירושין.⁴⁷ בעיני, תפיסת העולם הליבראלית של דני והמקום החשוב שהוא מעניק לשמירת האוטונומיה של הפרט, עולים בקנה אחד עם יחסו השלילי למעורבות בתי המשפט ביישוב סכסוכי משפחה. זאת משום שמעורבות גבוהה של מערכת המשפט במשפחה מביאה עימה מגבלות לאוטונומיה האישית ולהגדרה העצמית של בני המשפחה.⁴⁸

גלית ציינה שהיא מפנה לקוחות לספר של רבין על "הגירושין החדשים", המתמקד באפשרות לצמיחה מתוך המשבר, עוסק במניעת ההשפעות השליליות של הגירושין, ומציג את המיומנויות והידע שיכולים להפוך את הגירושין לחוויה של צמיחה אישית. נדמה שכל המרואיינים ביטאו שאיפה אמיתית לסייע ללקוחותיהם לנוע בהצלחה אל מעבר לשלב ההישרדות, לאפשר להם לצאת מהמשבר עם תחושת העצמה וחוסן רגשי.⁴⁹ אלי סיפר שבמסגרת עבודתו כיועץ בשיטת הגירושין בשיתוף פעולה הוא מדבר עם הלקוחות על אחד היתרונות של הגירושין כ"גורם צמיחה המחייב אותנו כיחידים להרחיב את היכולות שלנו, לתפקד מעבר לאזור הבטוח והנעים, ומעבר ל- comfort zone". אמירה שמבטאת את תפיסת ה"צמיחה מתוך המשבר" או "התחייה מחדש", כפי שמכנה אותה רבין. תפיסה חיובית המעודדת את הלקוח לצאת מהתפקיד אליו התרגל, בין אם בתוך הזוגיות ובין אם בתחומי חיים אחרים (ניהול משק הבית או כלכלת המשפחה וגם מבחינת תעסוקתית ופיתוח הקריירה) ולפעול בתחומים נוספים אשר היו לפני הגירושין נחלת בן או בת הזוג בלבד.

לסיכום הדיון בתמה זו, עבור המרואיינים לעבודה זו "צמיחה ושינוי חיובי" אינן סיסמאות ריקות מתוכן, אלא סיפורי חיים של לקוחות אותם ליוו בתהליכי צמיחה שכאלה, כאשר עודדו את הלקוח לגלות כוחות פנימיים, לגייס תמיכה ממקורות חיצוניים (חברים, משפחה, מוסדות וארגונים), לראות בגירושין הזדמנות לתיקון ביחסי הורים-ילדים (בעיקר לגבי האבות שהפכו להיות מעורבים יותר בחיי ילדיהם), לשנות את הדימוי העצמי של הלקוח, להתנסות בחוויות חדשות ולמצוא אהבה וזוגיות חדשה, ובלשונה הצוירת של רבין: "למקומות שבהם מעולם לא הייתם קודם לכן".⁵⁰

4. גיל הילדים בעת גירושי ההורים

כמפורט בפרק הממצאים, כל המרואיינים ציינו רגישות מיוחדת כאשר בגירושין מעורבים גם ילדים קטינים. בני תיאר את המחויבות שלו לשיטת הגירושין בשיתוף פעולה כאל פעולת מניעה, במטרה למנוע את נזקי הגירושין לדור הילדים. כלומר, לצמצם את ההשלכות השליליות ארוכות הטווח שיש ל"גירושין רעים" על ילדי המתגרשים. למעשה, כל המרואיינים התייחסו ל"גירושין טובים" כאל גירושין שמשמרים את שיתוף הפעולה והתקשורת ההורית למרות סיום הזוגיות ואת הקונפליקט המתמשך בין ההורים כגורם הנזק המשמעותי ביותר לילדי המתגרשים.⁵¹ אולם, המרואיינים הציגו עמדות שונות ביחס לגיל "המועדף" או לאופן שבו גיל הילדים ישפיע על עמדתם ביחס להחלטת הזוג להתגרש. רב-גונית זו משקפת את שפע המחקרים ביחס להשפעת גיל הילדים על האופן שבו הם תופסים או חווים את גירושי הוריהם ועל השלכותיהם על הילדים בטווח הארוך.

מחקרים שונים מציינים השפעות שונות של הגירושין על ילדים בגילים שונים. יש מספר הצעות לחלוקת ההשפעות על הילדים, בהתאם לדרגת התפתחותם הרגשית ושאר הכישורים המתפתחים של הילדים. יש מחקרים הטוענים כי השפעת הגירושין על ילדים צעירים ורכים בשנים היא משמעותית ביותר. דרימן מתארת מחקרים הראו שילדים מתחת לגיל 6 מסתגלים פחות מילדים שהיו בני 6 ויותר בזמן הגירושין. אחד ההסברים הוא שהכישורים הקוגניטיביים והחברתיים המוגבלים של ילדים צעירים מונעים מהם להבין את האירועים הטראומטיים ולהתמודד אתם וכן בולמים פיתוח של אפיקים חברתיים אלטרנטיביים מחוץ לבית הקונפליקטואלי. כלומר, ילד הנחשף למאורעות טראומטיים, כמו גירושין, במיוחד ילד בן פחות משש שנים, עלול לסבול מתסמונת PTSD (תפלט) בעלת השלכות ארוכות טווח. בין היתר: בעיות התנהגותיות, לימודיות וצורך בעזרה פסיכולוגית.⁵²

רבין מציעה את החלוקה הבאה: (א) ילדים בני 5-8: הפגיעה תהיה בשל תחושת אובדן של אחד ההורים, הילדים מתמודדים דרך דחייה והאשמת אחד ההורים בקונפליקט, חלק מהילדים יתחילו להתנהג בצורה גרסיבית לגיל הילדות. (ב) ילדים בני 9-12: מבינים יותר את התהליך וסומכים על ההורים, בגיל הזה הם מתחילים לפתח כישורים חברתיים. הגירושין מאיימים על ביטחונם והילדים בגילאים אלה מתמודדים דרך כעס רב כלפי ההורה שהם חושבים שהוא האחראי על פירוק התא המשפחתי ויכולים לפתח חרדה ותסכול. (ג) ילדים מעל גיל 12: מתייחסים לגירושין באופן מציאותי ויותר הבנה לקונפליקט בין הוריהם, ואפילו יכולים לעזור להוריהם במהלך הגירושין.⁵³

לעומת זאת, אלדר-אבידן וברנע מציעות חלוקה מעט שונה של קבוצות הגילאים: (א) ילדים בגילאים 3-5 שנים: ילדים עצובים, כועסים, מפוחדים ומבולבלים, אינם מבינים טוב משמעות הפרידה והגירושין, קשה להם להפריד בין דמיון למציאות. (ב) ילדים בגילאי 6-8 שנים: בשלב מעבר רגשי ושכלי,

ההבנה של גירושין ופרידה עדיין לא מפותחת והם עסוקים יותר בהרחבת הבנתם לעולם החיצוני. לכן מאשימים את אחד מההורים בסיבת הגירושין, והתמודדותם עם הפרידה מלווה בתחושת עצב ודחייה. (ג) ילדים בני 9-12 שנים: מבינים את משמעות התהליך, יכולים לעמוד בלחצים וחלקם מנסים להתמודד דרך כעס או תוקפנות. חלק מהילדים מנסים לפרש את הדברים ולעסוק בהגדרה עצמית.⁵⁴

וולרשטיין וקלי מציעות קבוצת גלאים נוספת של ילדים בני 13-18: ילדים מתבגרים מקווים שיהיה פיוס בין שני ההורים. הילד המתבגר (שבתהליך התבגרותו מחד, מנסה להיות עצמאי מהוריו ומאיךך, הוא תלוי בהם) זקוק למסגרת משפחתית יציבה שנותנת חיזוק לדימוי העצמי ועוזרת לפרוץ לעצמאות. לכן, מתבגרים יכולים לפתח עצמאות דווקא מתוך תהליך הגירושין, כאשר ייקחו אחריות לא רק על עצמם אלא לפעמים גם על הוריהם וגם על אחים/ות היותר קטנים.⁵⁵ אלדר-אבידן וברנע מציינות כי במחקר המתייחס להשפעות הגירושין על מתבגרים נמצא שתגובתם הרגשית בדרך כלל תהיה אובדן ובדידות, ותגובתם ההתנהגותית תהיה בעיות לימודיות והתנהגותיות כמו שימוש באלכוהול ובסמים.⁵⁶

לסיכום הדיון בתמה זו, מחקרים מעידים על השפעת הגיל של הילדים על האופן שבו הם חווים וזוכרים הן את הגירושין והן את חיי המשפחה שקדמו להם. כלומר, גילו של הילד מהווה גורם משתנה בהשפעת הגירושין עליו. גיל הילד ממלא תפקיד חשוב בהבנת תהליך הגירושין, לכל קבוצת גיל יש השפעה רגשית והתמודדות המאפיינת אותו גיל, ישנן תגובות שונות על פי גיל הילדים, לפי השלב ההתפתחותי שלהם, בכל גיל יש משתנים קובעים אחרים שמשפיעים על ההתמודדות. אולם, בשונה מהעמדות הנחרצות והמנוגדות של דני וגלית, אלדר-אבידן מציינת בספרה כי "אין גיל טוב או מועדף לגירושין הורים". יחד עם זאת, הסיפורים האישיים המובאים בספרה, במיוחד אלה המתארים פגיעות, ממחישים היטב את החשש של המטפלים מפני השפעת ארוכות הטווח של הגירושין על הילדים.⁵⁷ אף שהמדובר בגישה הסובייקטיבית של הילדים, שעוצבו על ידי אירועים נוספים בחייהם מלבד הגירושין.

יישוב הסכסוך

כמפורט בסקירת הספרות בעבודה זו, ההכרה בקשיים ובהשלכות הגירושין על המתגרשים ועל ילדיהם הובילה לחקר השפעות הגירושין, בעיקר ביחס לילדי המתגרשים, הן בטווח הקצר והן בטווח הארוך. בנוסף, עם עליית שיעור הגירושין בעולם המערבי הוברר כי הסוגיות המשפטיות הנוגעות לסכסוך הגירושין הינן משניות לקשיים הפסיכולוגיים, הרגשיים והחברתיים שחווים בני המשפחה. אלה התווספו למודעות ההולכת הגוברת לנזקים הנגרמים בשל ההליך המשפטי ולהסלמה שהוא גורם ביחסי המתדיינים. כל אלה, יחד עם ההבנה כי היחסים בין בני המשפחה אינם מסתיימים גם לאחר הגירושין המשפטיים, הובילו לחיפוש אחר דרכים אחרות ליישוב סכסוכים בכלל וסכסוכי גירושין בפרט, כחלק מצמיחתה של תנועת ה-ADR (Alternative Dispute Resolution).⁵⁸

הידע האמפירי והתיאורטי שהצטבר במהלך השנים ביחס למאפיינים השונים של זוגות בהליכי גירושין, כמפורט בחלק סקירת הספרות של העבודה, מסייע לאנשי המקצוע בתחום הגירושין (מטפלים, משפטנים ושופטים) לנסות להעריך ולנבא באיזו דרך ניתן יהיה ליישב את הסכסוך הספציפי: להתאים ללקוח את ההליך האפקטיבי ולבחור בין שפיטה, בוררות, גישור או משא ומתן.⁵⁹

בתוך המסגרת התיאורטית של תנועת ה-ADR אתייחס לגישור (Mediation) ולשיתוף הפעולה (Collaborative), תוך התמקדות בשיטת הגירושין בשיתוף פעולה (Collaborative Divorce), שאליה מתייחסת שאלת המחקר בעבודה זו.

גישור וסכסוכי גירושין

תנועת הגישור מציעה דרכי ניתוח, ניהול ויישוב סכסוכים חלופיות במטרה להביא את הצדדים להסכמות בנושאים השנויים במחלוקת ביניהם בדרכי נועם ומחוץ לכותלי בית המשפט. בבסיס הגישור עומדת תפיסה לפיה בני אדם יכולים וצריכים להסדיר את המחלוקות ביניהם בעצמם, ללא סמכות חיצונית וכי מתן אוטונומיה לצדדים לגבש את ההסכם ביניהם מניב הסדרים מכילים, מעצימים ויצירתיים, הממקסמים את התועלת לשני הצדדים ומקדמים את הסובלנות ואת הסולידריות בין הפרטים בחברה. למונח "גישור" הגדרות שונות, התלויות בתכניו, בזהות המקצועית של המגשר ובמסגרת הארגונית שבה הוא מתרחש. בהיקשר של סכסוכי גירושין, המתאפיינים במעורבות גבוהה של עורכי דין ואנשי טיפול, חשוב לאבחן בין הגישור לבין משא ומתן תחרותי, שבו מתמחים על פי רוב עורכי דין; וכן לאבחן בין הגישור לבין התרפיה, שבה מתמחים אנשי הטיפול. הקר מציינת כי להבדיל ממשא ומתן תחרותי, הגישור נעשה ישירות על ידי הצדדים ולא על ידי נציגיהם, כולל גורם שלישי ניטרלי העוזר לצדדים להגיע להסכמות ומתרחש באווירה לא תחרותית. בשונה מתרפיה, הגישור לא כולל דיאגנוזה והצדדים אינם עוסקים בניתוח אירועי העבר אלא בניסוח הסכמות לעתיד.⁶⁰

אנשי המקצוע הכירו בפוטנציאל המרפא הטמון בגישור בסכסוכי גירושין, משום שהוא משפיע לטובה על היחסים שבין בני הזוג המתגרשים. הגישור יכול להפחית מהעול הכלכלי ומהעול הנפשי הכרוכים בפתרון סכסוכי גירושין. בתחילת דרכו הליך הגישור היה מאופיין בגישה וסגנון אחידים שנועדו לסיים את הסכסוך בהסכם ולא מעבר לכך. אולם, באמצע שנות ה-90 החלו להיווצר מודלים וסגנונות מגוונים של גישור, המגדירים באופן שונה את מהותו, תכליתו ואת תפקיד המגשר, כשהמרכזיים הם: גישור לפתרון בעיות, גישור טרנספורמטיבי וגישור נרטיבי.

הגישור לפתרון בעיות, כשלעצמו, אינו אחיד וכולל תת סגנונות כגון: גישור מסייע (מתמקד בהקלת התקשורת ובסיוע לניהול משא ומתן קונסטרוקטיבי), גישור מעריך (מתמקד בהערכת הסיכון/סיכויי שבעמדות הצדדים) גישור מבוסס זכויות (דגש על שיח הזכויות המשפטי) וגישור מבוסס צרכים (ממוקד בהבנת הצרכים הפסיכולוגיים, רגשיים וכלכליים). גישור טרנספורמטיבי מתמקד באינטראקציה שבין הצדדים ומבקש באמצעות העצמתם והכרה בצורכי האחר להביא לשינוי אישי (טרנספורמציה), אשר יתורגם ליכולת טובה יותר של הצדדים להתמודד עם הקונפליקט ולקבל החלטות. גישור נרטיבי מתמקד גם ביחסי הצדדים ומנסה להביאם לספר סיפור (נרטיב) חלופי של מערכת היחסים ביניהם, באופן שיאפשר יצירת אמון מחודש ביניהם ויביא לפתרון הקונפליקט. יחד עם זאת, סגנון הגישור הנפוץ הוא גישור לפתרון בעיות, שהינו תכליתי יותר ומטרתו בהגעה להסכם בתום תהליך הגישור.⁶¹

להפתעתנו, המרואיינים לעבודה זו לא התייחסו לגישור הטיפולי, למרות קווי הדמיון בינו לבין שיטת הגירושין בשיתוף פעולה, במיוחד בשים לב לכך ששני המודלים שמים דגש על ההיבטים הרגשיים של קונפליקט הגירושין לעומת הגישור המשפטי הממוקד בזכויות המשפטיות.⁶² בנוסף, ככל שהתעמקתי בנושא מצאתי שקיים דמיון רב בין הגישור הטרנספורמטיבי לבין המודל של גירושין בשיתוף פעולה, המתואר בחלק הבא של העבודה. שניהם דוגלים בניהול משא ומתן באופן שיוביל לעריכת הסכם בר-קיימא, אשר ייתן מענה ארוך טווח לסכסוך המשפחתי ומשתמשים בעולם מושגים דומה. אחד המושגים הללו, הוא "קיימות" (Sustainability), שבהקשר זה מתאר את אופיו היציב של ההסכם, המבוסס על טרנספורמציה שהתרחשה בעקבות הבנה וחשיבה מעמיקה של הצדדים עצמם (Bottom up) והגעתם לפתרונות יצירתיים המתאימים להם ולמשפחתם באופן ייחודי, שלא נכפו עליהם "מלמעלה" (Top down) על ידי גורם חיצוני (לרבות המגשר), ולכן יכול לעמוד לאורך זמן.

שני המודלים שמים דגש על מערכות יחסים ועל כך שהשינוי המיוחל מתרחש באמצעות אינטראקציות בין אנשים. מתייחסים לשיפור איכות האינטראקציות הבין-אישיות במשפחה, כאל מטרת התהליך. הטרנספורמציה שעוברות מערכות היחסים בתהליך, היא התרומה המרכזית של תהליך ישוב הסכסוך המשפחתי באופן מקיף, עמוק וכולל המונע מהמשפחה ליפול שוב לתוך מערבולת הסכסוך.⁶³

ברם, המציאות הינה מורכבת ולעתים הגישור, הניטרלי במהותו, אינו יכול לסייע, למשל במקרים של פערים משמעותיים בין הצדדים או כשיש מתח בין רווחתו הנפשית של צד אחד לבין רווחתו הנפשית של האחר, כפי שציין שפירא: "הגישור אינו תרופת פלא ויש להכיר במגבלותיו".⁶⁴

במהלך השנים הושמעו ביקורות שונות נגד הליכי גישור בגירושין, ביניהן כי הם פוגעים בנשים, אינם חוסכים בעלויות ואינם משפרים את התקשורת הבין-הורית, וכי מגשרים אינם ניטרליים והם בעלי כוח לא מבוטל להשפיע על תוצרי הגישור.⁶⁵ הקר במחקרה מתייחסת לקשיים בהטמעת הגישור בתחום הגירושין בישראל ומצביעה על כך שהגישור סובל מדימוי נמוך, בין היתר, בשל חוסר במגשרים טובים, כניסת שרלטנים לתחום, ניצול לרעה של ההליך על ידי אחד הצדדים וחסרונם של כללים ברורים לרבות לעניין חיסיון ושכר טרחת המגשר.⁶⁶

חלק מהעוסקים בשיטת הגירושין בשיתוף פעולה מעריכים את השורשים המקצועיים שלהם בעולם הגישור (כפי שבא לידי ביטוי בראיון של גלית) וחלק רואים בגישור בעל ערך קטן ללקוחות (כפי שבא לידי ביטוי בראיון של דני), והם משקפים אכזבה מהגישור. אולם, חשוב לציין כי כל העוסקים בשיטה זו בקיאים בשיח הגישורי וחולקים עקרונות משותפים רבים, כמפורט בחלק הבא של העבודה.

התנועה הקולבורטיבית

השיטה המכונה collaborative divorce (להלן: "גירושין בשיתוף פעולה"), עיקרה במחויבות למשא ומתן משלב ללא הליכים משפטיים. שיטה זו נוסדה על ידי Stu Webb, עו"ד אמריקאי לדיני משפחה, בשנות ה-90 של המאה העשרים, שבמהלכן החל שינוי בתפיסת מקצוע עריכת הדין בארצות הברית ובקנדה והתפתח תפקיד חדש של עורכי דין "פותרי בעיות" (Problem Solver). עורכי-דין, המכירים במוגבלות הטבעה בהליך המשפטי ולנזקים הטיפוליים שיכולים להיגרם על ידו וכתוצאה ממנו, החלו מאמצים מתודות שונות המשלבות עקרונות טיפוליים בעבודתם. זאת, בין היתר, מתוך תפיסה כי סכסוך משפחתי אינו יכול לקבל פתרון שהוא רק משפטי או טיפולי אלא מעצם טיבו הוא נדרש לשילוב עולמות הידע הללו. עורכי הדין הללו ראו כחלק מתפקידם לתת ללקוחות ייעוץ לצורך איתור ההליך המתאים לטיפול בסכסוך, לברר את האינטרסים ולאבחן את המכשולים העומדים בדרך לפשרה. לאחר הבירור, על עורך הדין להתאים ללקוח את ההליך האפקטיבי ולבחור בין שפיטה, בוררות, גישור, משא ומתן והערכה מוקדמת של מומחה ניטרלי.⁶⁷

התנועה הקולבורטיבית משכה אליה עורכי דין ואנשי מקצוע, בעיקר מתחום בריאות הנפש (עובדים וציאלים, פסיכולוגים ומטפלים משפחתיים). המשותף לאנשי המקצוע הללו, הינה התחושה שהפרקטיקה

בדיני משפחה חייבת להשתנות בשל הנזקים הנגרמים על ידי הליכי גירושין לוחמניים לכל המעורבים ובעיקר לילדי המתגרשים. מייסדי השיטה ביקשו לשנות את המטרה בבסיס המשא ומתן לגירושין, כדי שבני המשפחה לא ייהרסו מתהליך הגירושין – להתרחק מהדימויים המלחמתיים ולהתרכז בעתיד, בחיים שלאחר הגירושין, לשנות את שיח הגירושין ולהגדירו מחדש. חדורי תחושת שליחות, מייסדי השיטה הקימו קבוצות לימוד ועבודה (Practice Groups) וחברו לארגון רב מדינתי. בשנת 2001 הוקם באופן רשמי ה-The International Academy of Collaborative Professionals (לעיל ולהלן: IACP), ארגון-גג בינלאומי (NGO), שמטרתו הינה: "שינוי הפרקטיקה של יישוב סכסוכים".⁶⁸

יש הרואים בתנועה הקולבורטיבית תנועה מתחרה לתנועת הגישור ויש המתקשים לזהות או להצביע על ההבדלים ביניהן. אחד העקרונות החשובים והמשותפים לשתי התנועות, דוגל בהעמדת הצדדים במרכז התהליך ומקצה לאנשי המקצוע שמלווים אותם תפקיד שעיקרו סיוע לצדדים לנהל משא ומתן חופשי מתוך עוצמה, מתוך הבנת הצרכים שלהם ושל האחר ומתוך בחירה בפתרון הסכסוך, שלא באמצעות נקיטת הליכים אדברסריים בבית משפט. אולם, אין ספק שיש יחסים מורכבים בין התנועה הקולבורטיבית לבין תחומים אחרים של שדה יישוב סכסוכים.

הרבה מהתיאוריה והרגש בתנועת הקולבורטיבית, כעולה גם מהראיונות שנערכו במסגרת עבודה זו, משקפים אפיונים שליליים במיוחד של הפרופסיה המשפטית. לאנד (Lande) טוען כי התנועה הקולבורטיבית משקפת יחס דו-ערכי כלפי גישור ומאקפארלן (Macfarlane) כינתה את היחסים בין שתי התנועות כ"יריבות אחאים" (sibling rivalry).⁶⁹ במלים אחרות, חלק מאנשי המקצוע שפנו לשיטת הגירושין בשיתוף פעולה עשו זאת משום שהכירו במגבלות של הגישור ואולי גם התאכזבו ממנו, משום שהוא שלא הפך לחלופה ממשית להליכים משפטיים. כפי שדני כינה זאת: "גישור נתפס כמשהו לא רציני לבעיות רציניות" ולכן הם חיפשו אחר דרכים נוספות ליישוב סכסוכים. ויגרס וקיט (Wiegrs & Keet) במחקרם תיארו את היריבות בין התנועות "כאזור מלחמה מקצועי", שכולל תחרות בתעסוקה כמו גם לגיטימיות אידיאולוגית. באופן דומה, יש יריבות רבה בין התנועה הקולבורטיבית לבין "אחותה" התנועה השיתופית (Cooperative), המהווה איום אידיאולוגי רציני כשהיא קוראת תיגר על נחיצות סעיף הפסקת הייצוג בהסכם ההשתתפות (סעיף הפסילה), המרכיב המרכזי של הדוקטרינה הקולבורטיבית, כפי שיתואר בחלק הבא של העבודה.⁷⁰

המודל התיאורטי של שיטת הגירושין בשיתוף פעולה – "סעיף הפסילה"

שיטת הגירושין בשיתוף פעולה מתוארת על פי רוב כהליך ייחודי, וולונטרי אשר נבדל משיטות אחרות ליישוב סכסוכים, בהתחייבות עורכי הדין המייצגים את בני הזוג להימנע מלייצג אותם בבתי המשפט במידה וההליך יכשל והם לא יצליחו להגיע להסכמות. התחייבות זו היא המבדילה בין התנועה הקולבורטיבית לבין שיטות אחרות ליישוב סכסוכים (למשל, התנועה הקואופרטיבית) ומהווה את מהות ולב השיטה, שיישומיה רבים, שונים ומגוונים.⁷¹

הדגש הוא על ההתחייבות של אנשי המקצוע המלווים את המתגרשים והיא כלולה בהסכם ההשתתפות בתהליך, עליו חותמים בני הזוג ואנשי המקצוע בתחילת התהליך. ההתחייבות תכונה להלן – סעיף הפסילה (Disqualification Agreement). בחרתי בתרגום זה, משום שההתחייבות פוסלת את אנשי המקצוע מלהופיע או לייצג את בני הזוג המתגרשים בבית המשפט.

בדומה לשיטות אחרות ליישוב סכסוכים, שיטת הגירושין בשיתוף פעולה מבקשת להעצים את בני הזוג המתגרשים ולאפשר להם לקחת אחריות על התקשורת ביניהם ועל הפתרונות לסיום יחסיהם בתוך הכאוס הרגשי שבו הם נמצאים. כאשר הנחת העבודה, כאמור לעיל, היא שסכסוך זוגי אינו ניתן לריפוי באמצעות סעדים משפטיים. אולם, בשונה משיטות אחרות ליישוב סכסוכים שיטה זו מנסה להתמודד אחרת עם הרתיעה משיתוף פעולה אמיתי במשא ומתן מסורתי. על פי רוב רתיעה הטבעית משיתוף פעולה במשא ומתן נובעת מהחשש שמא שיתוף פעולה אמיתי וכן ינוצל לרעה על ידי הצד השני, שיכול להפיק תועלת מחשיפת המידע ומהבעת הרצון הטוב כדי להכריע את הכף לטובתו. חשש זה נקרא "הדילמה של הנושא/ת ונותנ/ת" ולמעשה מהווה ביטוי לדילמת האסיר. סעיף הפסילה מנסה להפיג את החששות הללו. המטרה של סעיף הפסילה היא לשדר מסר אמין לצד האחר שאין כוונה להוליך שולל או להשתמש במידע נגדו. כפועל יוצא מכך מתאפשרת יצירת מקום בטוח לניהול משא ומתן גלוי ואמיתי על בסיס צרכים ואינטרסים למען השגת הסכם ארוך טווח.

המודל התיאורטי של שיטת הגירושין בשיתוף פעולה מגדיר מחדש את הגירושין כהליך מתמשך של שינוי התא המשפחתי, להבדיל מפירוקו והוא מתחיל אצל הלקוח, הבוחר להתגרש בכבוד. מבחינה מעשית, התהליך מתחיל כאשר כל אחד מבני הזוג בוחר את אנשי הצוות שילוו אותו בתהליך: עורך דין מומחה לדיני משפחה ולעתים גם מטפל משפחתי ואנשי מקצוע נוספים (על פי רוב פסיכולוג ילדים וכלכלן), שעברו הכשרה בשיטה והינם בעלי ידע וניסיון ביישוב סכסוכים בדרכים אלטרנטיביות (להלן: "הצוות"). בשלב הבא, בני הזוג והצוות חותמים על הסכם השתתפות הכולל סעיף פסילה והתחייבות שלא לפנות לבית המשפט כל עוד התהליך מתנהל. אין המדובר בויתור על זכות הפנייה לערכאות שיפוטיות באופן כללי וגורף אלא בויתור על הייצוג על ידי עורכי הדין הספציפיים, במקרה שהתהליך

יכשל. מרכיבים ייחודיים נוספים של השיטה הינם זווית ראייה רחבה של "טובת הלקוח" הכוללת, בהסכמת הלקוח, גם את טובת המשפחה כולה, ומחויבות של בני הזוג והצוות לשתף פעולה ולא לנהל משא ומתן תחרותי. שיתוף הפעולה בין אנשי הצוות מובטח באמצעות כללי ניהול משא ומתן המפורטים בהסכם ההשתתפות ובפרוטוקולים שלפיהם פועלים אנשי המקצוע בכל קבוצת עבודה (Practice Group).

בהיקשר התיאורטי יש לציין כי ניתן לראות בשיטת הגירושין בשיתוף פעולה, שבה אין מגשר ניטראלי וכל צד זוכה לייצוג משפטי ולשמירת זכויותיו, משום מענה לביקורת שהושמעה כלפי סכנת הניטראליות של הליך הגישור, במיוחד במצבים של פערי כוחות משמעותיים בין המתגרשים.⁷² ברם, יש לשים לב שאין המדובר בייעוץ משפטי מסורתי אלא בייעוץ משפטי "רחב יריעה", הפורש בפני הלקוחות את מרחב שיקול הדעת השיפוטי הכרוך בהחלטות שיפוטיות בענייני משפחה, כמו-גם את התוצאות וההשלכות של אותן הכרעות שיפוטיות על המשפחה.⁷³

בשים לב לתפיסת העולם שעומדת מאחורי שיטת הגירושין בשיתוף פעולה, השואפת לראות בגירושין הזדמנות לשינוי, העצמה וצמיחה, אין להתפלא על כך שמייסדיה מצאו לנכון לקרוא לשיתוף פעולה אינטרדיסציפלינרי עם אנשי טיפול, במיוחד בתחום הטיפול המשפחתי.⁷⁴ שילובם של אנשי בריאות הנפש בצוות המקצועי בשיטת הגירושין בשיתוף פעולה (בנוסף לעורכי הדין המתמחים בתחום), נועד לאפשר בנייה מחדש של התקשורת בין ההורים, שצריכים להמשיך ולקיים מערכת הורית במקום המערכת הזוגית שמסתיימת, ליצור תוכנית הורית שתתאים לצרכים הייחודיים של המשפחה ולגשר על פני הפערים הרגשיים הקיימים בין המתגרשים. בדרך זו, ניתן להפיק תועלת מהערך הסגולי של הטיפול המשפחתי. כלומר, מהיכולת לעבוד עם מערכות יחסים באופן שמקדם את בנייתן מחדש של מערכות יחסים בריאות יותר, מעצים את בני המשפחה לראות את עצמם ואת הקרובים אליהם כיצורים רציונאליים שחייבים להתמודד עם שינויים בחיים, וכאשר השינויים הם לרעה, ליצור הזדמנויות לבנייתן מחדש של מערכות יחסים חדשות ובריאות ודרכי התמודדות יעילות עם שינויים.⁷⁵

סיכום

כתיבת העבודה היוותה עבורי אתגר אישי מפתיע, שלא צפיתי בעת הגדרת וניסוח שאלת המחקר, והציפה שאלות שנמנעתי מלהשיב עליהן במשך השנים. אולם, בסופו של דבר האתגר חיזק את השקפת עולמי ביחס למשברי חיים, שאותה ניתן לתאר כ-"תפיסה יוצרת מציאות". אף אם איננו יכולים לראות זאת ברגע האמת ולהבחין כיצד אנו עושים זאת. בדיעבד, כשאנו מהרהרים על תהליך משברי שעברנו נוכל - בעזרת תמיכה מתאימה - לזהות את הגורמים שניווטו אותנו לעבר תפיסת מציאות כזאת או אחרת, בין אם אלה גורמים פנימיים ובין אם אלה גורמים חיצוניים, כשלרוב המדובר בשילוב מסוים של פנים וחץ.⁷⁶

מרבית המרואיינים מצאו את הראיון עמם מעניין ומעורר מחשבה, כולם ראו בו הזדמנות להרהר על שיטות עבודתם ומחויבותם ללקוחותיהם. לעתים קרובות, המרואיינים עצרו כדי לחשוב ולהרהר, לעתים בקול רם, במוטיבציות שלהם, בערכים שלפיהם הם עובדים ובהשקפת עולמם והפכו את השיחה עמם לחוויה מרתקת ומאתגרת. במסגרת עבודה זו, מצאתי שהגירושין נתפסים בקרב אנשי המקצוע כמשבר מתמשך בעל תוצאות צפויות ובלתי צפויות, חלקן שליליות וחלקן חיוביות, משבר שממנו לקוחותיהם יוכלו לצאת מחוזקים, שבורים/פגיעים או שורדים. אולם, ככל שהמטפלים ואנשי המקצוע חשים אחראים לאיכות ההחלטות של הלקוחות הרי שבסופו של יום, הלקוחות בונים את המציאות של עצמם בעצמם ומושפעים מגורמים רבים ומגוונים, כשעמדות והשקפות הגורם הטיפול הינן בגדר משתנה נוסף, אחד מיני רבים. עבודה זו איננה מתיימרת לבודד את ההשפעות או ההשלכות של העמדות וההשקפות הללו אלא להציע דיון שיכול לתרום להבנה מעמיקה יותר של שיטת הגירושין בשיתוף פעולה.

המסקנה שלי, כעורכת דין השואפת לעסוק בשיטת הגירושין בשיתוף פעולה, לחקור וללמוד אותה, הינה ששיטה זו דורשת מאנשי המקצוע העוסקים בה – עורכי דין ומטפלים כאחד, לעבור בעצמם תהליכי שינוי וצמיחה בדומה לתהליכים שעוברים הלקוחות המתגרשים.⁷⁷ להבנתי, עבודת הצוות בשיטת הגירושין בשיתוף פעולה דומה לעבודת הצוות המאפיינת מערכות יחסים טובות, בין אלה נישואין טובים או גירושין טובים. עבודת צוות טובה דורשת מכל אחד מאנשי המקצוע רמה גבוהה של מודעות והיכרות עצמית, יכולת רפלקסיבית, נכונות להכיל ולקבל טעויות של אחרים, והסכמה לעבור תהליך מתמיד של לימוד ושינוי עצמי המתרחש במהלך האינטראקציות הבין-אישיות בין אנשי המקצוע העוסקים בשיטה. לשמחתי, מסקנה זו עולה בקנה אחד עם התיאור של לאנד את ה"תופעה הקולבורטיבית" - שבה האינדיבידואלים המעורבים (צדדים, עו"ד ובעלי מקצוע אחרים) – הם המרכיבים הפעילים (Active Ingredients), משום שאין מדובר בפרוצדורה דוממת.⁷⁸

הערות סיום:

1. דפנה הקר הורות במשפט – מאחורי הקלעים של עיצוב הסדרי משמורת וראייה בגירושים 179, 216-222 (2008).
2. סלואדור מינושין, לוי ואי-יונג, וג'ורג' מ. סיימון מיומנות הטיפול המשפחתי: מסעות של צמיחה ושינוי 52-58 (טובה שטרנפלד מתרגמת, 2001).
3. הקר, ה"ש 1 לעיל, בעמ' 15.
4. Austin Sarat, William L. F. Felstiner, **DIVORCE LAWYERS AND THEIR CLIENTS – Power and Meaning in the Legal Process** (1995).
5. הקר, ה"ש 1 לעיל, בעמ' 176.
6. רוזי דאלוס ורוז דיירפר מבוא לטיפול משפחתי תיאוריה ושיטות עבודה מערכתיות 42-51 (אמה ברורמן, מתרגמת, 2004).
7. Paul R. Amato, Jennifer B. Kane & Spencer James "Reconsidering the "Good Divorce" 60 **Family Relations** 511 (2011).
8. דאלוס ודיירפר, ה"ש 6 לעיל, בעמ' 52-65.
9. מינושין, ואי-יונג וסיימון, ה"ש 2 עיל, בעמ' 48-51.
10. שם, בעמ' 36-39.
11. הקר, ה"ש 1 לעיל, בעמ' 13-14.
12. דורית אלדר-אבידן **בשם הילדים: סיפורי חיים ותובנות של ילדי גירושין** 14 (2011).
13. Stephanie Coontz "The Origins of Modern Divorce" 46(1) **Family Process** 7 (2007).
14. סולי דרימן "טראומת הגירושים- דרכי התמודדות של נשים וילדים" **חברה ורווחה** י"ד 279 (1994).
15. אלדר אבידן, ה"ש 12 לעיל, מציינת כי במקרים של אלימות ומשפחות החיות בקונפליקט מתמשך הילדים מציינים את הגירושין כמביאים עמם תחושת הקלה.
16. פרופסור קלייר רבין **הגירושין החדשים: שינוי חיובי במהלכם ולאחריהם** 9-27 (לילית ברקת מתרגמת, 2010).
17. שם, בעמ' 10-13.
18. Mnookin, R.H. **Bargaining with the Devil: When to negotiate, when to fight** 211-215 (2010).
19. דורית אלדר-אבידן וחווה ברנע, **ילדים וגירושין**, משרד החינוך המינהל הפדגוגי השרות הפסיכולוגי- יעוצי אגף תוכניות סיוע ומניעה, היחידה לחינוך מיני וחיי משפחה (2002).
20. אורנה כהן, אהרון לוקסמבורג, נעמי דטנר, דוד א. מץ "זוגות בהליך גירושים – מי עשוי להפיק תועלת מהליך גישור?" **חברה ורווחה** כ (4) 445 (2000).
21. מנוקין, ה"ש 18 לעיל, בעמ' 211-231.
22. אלדר-אבידן וברנע, ה"ש 19 לעיל.
23. דרימן, ה"ש 14 לעיל.
24. אלדר-אבידן, ה"ש 12 לעיל, בעמ' 97-110; רבין, ה"ש 16 לעיל, בעמ' 262-279.

25. איאן בטלר, ל. סקנלין, מ. רובינסון, ג. דאגלס, מ. מורץ' ילדים להורים מתגרשים: כיצד חווים ילדים את גירוש הוריהם (צוה שופטי תרגמה, 2006).
26. ג'ודית וולרשטיין, ג'וליה לואיס, סנדרה בלקסלי גירושים והשפעתם על הילדים בבגרותם. המסקנות המדהימות והבלתי צפויות של מחקר שנמשך 25 שנה (2001).
27. Constance R. Ahrons "Family ties after divorce: Long-term implications for children" *Family Process* 46 (1) (2007). 53
28. כהן, לוקסמבורג, דטנר ומץ, ה"ש 20 לעיל, בעמ' 457.
29. אהרונס, ה"ש 27 לעיל.
30. אלדר-אבידן, ה"ש 12 לעיל, בעמ' 96.
31. אמטו, קיין וג'ימס, ה"ש 7 לעיל, בעמ' 511.
32. Dorit Eldar-Avidan, Muhammad M. Haj-Yahia & Charles W. Greenbaum "Divorce is a part of my life... resilience, survival, and vulnerability: Young adults' perception of the implications of parental divorce" 34(4) *J. of Marital & Family Therapy* 359, 544-551 (2008).
33. אלדר-אבידן, ה"ש 12 לעיל, בעמ' 15, 19, 41-63.
34. שם, בעמ' 64-65.
35. Wallenstein, J.S., & Blakeslee, S. *The good marriage: How & why love lasts* 329-337 (1995) - תרגום לעברית באדיבות ד"ר דורית אלדר אבידן.
36. השקפת עולם ליברטריאנית, הינה תפיסה המזהה את האוטונומיה כחירות שלילית, כלומר הזכות שלא להיות נתון להתערבות של אחרים בהחלטות ובהעדפות אישיות.
37. Catriona Mackenzie & Natalie Solar *Relational Autonomy: Feminist Perspectives on Autonomy, Agency and the Social Self* 5 (2000).
38. להרחבה ראי: רוני ליברזון **ההבטחה ההליכית של הגישה הקישורית** (עבודה לצורך קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב – הפקולטה למשפטים, 2011).
39. מיכל אלברשטיין "הקדמה" **מחקרי משפט** כו(2) 351 (2010).
40. אלדר-אבידן, ה"ש 12 לעיל, בעמ' 61, 95-110.
41. אלדר-אבידן, חג'י-יחיא וגרינבאום, ה"ש 32 לעיל, בעמ' 549.
42. דולנד וודס וינקוט **הכל מתחיל בבית: מסות מאת פסיכואנליטיקאי** 107 (1995) .
43. אהרונס, ה"ש 27 לעיל, בעמ' 10 למאמר.
44. אמטו, קיין וג'ימס, ה"ש 7 לעיל, בעמ' 522.
45. כהן, לוקסמבורג, דטנר ומץ, ה"ש 20 לעיל, בעמ' 457.
46. הקר, ה"ש 1 לעיל, בעמ' 220-221.
47. ד.ו. וינקוט, משחק ומציאות (בעריכת רענן קולקה) (1995/1971).
48. דורית אלדר-אבידן "בין רווחה למשפט – המקרה של יחידות הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה" בתוך: **משפט, חברה ותרבות** בעריכת: מימי אייזנשטדט וגיא מונדלק, 371, 375 (2008).
49. רבין, ה"ש 15 לעיל, בעמ' 11-13.
50. שם, בעמ' 11.

51. כמפורט בסקירת הספרות, אין להתעלם ממחקרם של אמטו, קיין וג'יימס הטוענים שתקשורת טובה ושיתוף פעולה הורי הינם חיוניים ומיטיבים עם הילדים אך אינם מספיקים כדי להגן עליהם מפני נזקי הגירושין. ראי : אמטו, קיין וג'יימס, ה"ש 7 לעיל, בעמ' 522.
52. דרימן, ה"ש 14 לעיל.
53. רבין, ה"ש 16 לעיל, בעמ' 262-295.
54. אלדר-אבידן וברנע, ה"ש 12 לעיל.
55. ג'ודית ס. וולרסטיין וג'ואן ברלין קלי אחרי הגירושין: כיצד מתמודדים ילדים והורים עם גירושין (בני הרמן מתרגם, 1984).
56. אלדר-אבידן וברנע, ה"ש 19 לעיל.
57. אלדר-אבידן, ה"ש 12 לעיל, בעמ' 21-36, 76-91.
58. אלדר-אבידן, ה"ש 48 לעיל, בעמ' 376-377, 381, 384 ו-407.
59. המושגים "גישור" ו"משא ומתן" מגלמים בתוכם עולמות תוכן מגוונים וגישות שונות הן ביחס לגישור (גישור לפתרון בעיות, גישור טיפולי, גישור טרנספורמטיבי וגישור נרטיבי) והן ביחס למשא ומתן (באמצעות מייצגים, באופן ישיר, cooperative או collaborative ועוד), החורגים ממסגרת עבודה זו, למרות שצוינו בתמצית בחלק העוסק ביישוב הסכסוך. להרחבה ראי: עומר שפירא "גישור ותורת המשפט הטיפולי: התבוננות בהליך הגישור מבעד לעדשה הטיפולית" מחקרי משפט כו(2) 379 (2010).
60. הקר, ה"ש 1 לעיל, בעמ' 212.
61. שפירא, ה"ש 59 לעיל, בעמ' 381-382.
62. שם, בעמ' 382-391.
63. Robert A. Bush, Lisa Hershman, Robert Thaler & Christena Vitkovich "Supporting family strength: The Use of transformative mediation in a PINS mediation clinic" 47(1) **Family C. Rev.** 148, 154-155 (2009)
64. שפירא, ה"ש 59 לעיל, בעמ' 390-395.
65. הקר, ה"ש 1 לעיל, בעמ' 212.
66. שם, בעמ' 215-216.
67. אלברשטיין, ה"ש 39 לעיל.
68. למען הגילוי הנאות יצוין שגם המחברת חברה בארגון זה, שבו חברים כיום למעלה מ-4,500 בעלי מקצוע המתפרשים על פני 24 מדינות, ר': www.collaborativepractice.com.
69. John Lande "An Empirical Analysis of Collaborative Practice" 49 (2) **Family C. Re.** 257 (2011).
70. שם, בעמ' 280. המחקר של ויגרס וקיט מתואר במאמר של לאנד כחלק מסקירה וניתוח של 13 מחקרים אמפיריים העוסקים בשיטת הגירושין בשיתוף פעולה.
71. Stu Webb and Ron Ousky "History and Development of Collaborative Practice" 49(2) **Family C. Rev.** 213 (2011).
72. שפירא, ה"ש 59 לעיל, בעמ' 390.
73. Sherri Goren Slovin, How to work effectively as a collaborative advocate – Dealing with real challenges of collaborative practice, (Tel-Aviv, Israel), 6 September 2012 - יום עיון בלשכת עורכי הדין.
74. רבין, ה"ש 16 לעיל, בעמ' 19-32.

.75 דאלוס ודרייפר, ה"ש 6 לעיל, עמ' 254.

.76 רבין, ה"ש 16 לעיל, בעמ' 27-28.

Pauline H. Tesler "Goodbye Homo Economicus: Cognitive Dissonance, Brain Science, and Highly Effective .77

Collaborative Practice" 38 **Hofstra L. Rev.** 635 (2009)

.78 לאנד, ה"ש 69 לעיל, בעמ' 277. חשוב לציין כי בהערת שוליים 179 של המאמר מיוחסת אבחנה זו לפרופסור מקאווין

(McEwen) שהשתמש בה במסגרת הדיון בשאלה האם הגישור "עובד" ובתובנה שאין זו השאלה הנכונה למחקר,

משום שלא צריך לבדוק האם הגישור "עובד" אלא איך ומדוע צדדים ועורכי דין "עובדים" בגישור בדרכים מגוונות –

חלקן אפקטיביות וחלקן נכשלות.